

СССР-ни ИСТОРИЯСЫ

4-ЧЮ КЛАССХА ОКЪУУ КИТАБ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК — 1962

С. П. АЛЕКСЕЕВ бла В. Г. КАРЦОВ

СССР-ни ИСТОРИЯСЫ

4-чю КЛАССХА
ОКЪУУ КИТАБ

*РСФСР-ни просвещение Министерствосу
бегитгенди*

Джетинчи чыкыгъаны

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1962

500
47

Акѣбай улу М. О.
кѣчюргенди

кар. 201-↓

А Л С Ё З.

Бизни джуртбууз.

Биз туугъан эмда джашагъан къралгъа Совет Социалист Республикаланы Союзу — СССР дейдиле.

Бу бизни джуртбуузду. Мында бизни кърт аталарыбыз эмда аланы аталары джашагъандыла, уруннъандыла. Мында бизни аталарыбыз, аналарыбыз джашайдыла эмда ишлейдиле. Аланы барыны ишлегенлерини кючу бла сахарла эмда элле, заводла бла колхозла, школла, театрла бла стадионла ишленедиле, джашауда биз не бла хайырлана эсек, ол бары да къралгъанды.

СССР-ни халкълары кеслерини къралларына кеслери иедиле. Бизде хар неда: джер, чегетле, тенгизле бла суула, фабрикала бла заводла халкъныкыдыла. Заводлада машинала этедиле. Была бизни заводларыбыз бла машиналарыбыздыла. Сабанлыкыда трактор гюрюлдейди. Ол бизни тракторду. Комбайн сабан тюзде мюрзеу тюшюмню джыяды. Ол бизни комбайнды, бизни мюрзеудю, бизни сабан тюздю.

Алай'а хар заманда да былай болмагъанды. Уруннъан халкъ хаман да кесини къралына не болуб турмагъанды. Адамла хар заманда да биз джашагъанча джашаб турмагъандыла.

Адамла бизни къралда бек эртдеден бери джашайдыла. Бизни буруннъу аталарыбыз, аналарыбыз мында минъ джылланы мындан алгъа джашагъандыла. Адамланы алгъын заманда джашауларын алимле-историкле окъуб, тинтиб биледиле. Ала адамла алгъын къалай джашагъанларын, аланы джашаулары къалай тюрленнъенлерин биледиле.

Алимле-историкле адамланы алгъын заманда джашауларын къалай биледиле да?

Къзыл дуббурну ташасы. Кавказда, Совет Арменияны ара шахары Ереваннъа джууукъда, уллу Къзыл дуббур айырылыб мийик болуб турады. Аны тегерегинде джашагъанла алайда таш къобарыб тургъандыла. Кѣб джолда джерде эски сауут сыннъанланы, темир эмда джез учлу садакъланы, джаныуарланы сюеклерин табхандыла. Ала бары да джерге къалай тюшгендиле?

Къзыл дуббургъа алимле келгендиле. Ала аны ташасын билирге тебрегендиле. Аны билир ючюн дуббурну къазаргъа керек эди.

Алимле къазыуу башлагъандыла да буруннъу къаланы ачхандыла. Аны комнаталарында темир къылычла, багъыр бѣркле, кѣб башха сауут-саба эмда тюрю-тюрю затла табхандыла. Мазаллы топракъ сауутла табхандыла. Бурун алада мюрзеу бла чагъыр тутхандыла. Эшикни къатында: «Тейшебаини шахарны къаласы»,— деб джазылгъан сыннъан къадау кесек табхандыла. Ол къаланы ичинде адамла юч минъ чакълы джылны мындан алгъа джашагъандыла. Сора ала анда джашагъанны нек къойгъандыла?

Алимле ол соруугъа да джууаб табхандыла: къаланы къабакъ эшиклерини бири чачылыб болгъанды. Алайда къабыргъада кѣб садакъ окъ чанчылыб эди. Шахарны анъа чабхан джаула алыб чачхандыла. Минъ джылла ътгендиле. Бош къалгъан къаланы юсюн джер басханды. Адамла аны унутхандыла. Алимле уа Къзыл дуббурну къазгъандыла да аны ташасын билгендиле.

Орта Азияны къумларында. Орта Азияда суу азды. Суу баргъан джерде адамла джашайдыла, терекле чагъадыла, мамукъ агъарады. Не болса да бир сылтау бла суу къуругъан джерде джашау да тохдайды. Орта Азияны кѣб джеринде джашау болмагъан къум тюзле бардыла. Совет алимле адам киралмазлыкъ бу джерлеге самолѣтла бла баргъандыла. Ала къумланы ичинде буруннъу шахарла бла эллени чачылгъанларын, къуругъан илипинлени ызларын табхандыла. Историкле ол шахарланы къазгъандыла. Ала эки минъден артыкъ джылны мындан алгъа Орта Азияны халкълары къурагъан къралланы юсюнден кѣб зат билгендиле.

Берестян грамотала. Буруннъу орус Новгород шахаргъа минъден артыкъ джыл болады. Совет алимле анда къазыуу башлагъандыла. Мырдылы джерде агъач юйледен къалгъан ке-

сек затланы табхандыла. Буруннъу новгородчула джюрюген илкичледен тѣшелген орамла ачхандыла. Табылгъан кѣб затланы ичинде къайын къабукъ кесекле тубегендиле. Алада не болса да бир джити зат бла чертилген джазыула эсlegenдиле. Къабукъда джазыула болгъандыла. Ала 600—800 джылны мындан алгъа джашагъан адамланы джазгъанлары болгъандыла! Берестян грамоталада аланы джашауларыны юсюнден сейирлик затны окъугъандыла.

Историяны бетлери. Адамланы алгъын къалай джашагъанларыны билирге къуру къазыула болушуб къалмайдыла.

Ма историкни къолунда газет, анъа джюзден артыкъ джыл болады. Анда быллай билдириуле басмаланнъандыла: «Къатыны эмда юч сабийи бла 35 джыл болгъан элчи сатылады»; «Эки арбачы, 3 джаш ат эмда талай ызчы ит сатыладыла». Ол заманда элчиле помещикленикиле эдиле. Помещикле адамланы, джегилген хайыуанны сатханча, сата эдиле.

Ма кѣб заманны тургъаны себебли саргъалгъан къагъыт кесек. Анда ишчилеге чакъыруу барды. Аны 50 джылны мындан алгъа басмалагъандыла. Таша басмалагъандыла. Ол заманда бизни джуртну ишчилери бла элчилери патчахны эмда башха унукъдуруучуланы властыны къолунда эдиле. Къагъытчыкъда: «Патчах къорасын! Халкъгъа бошлукъ!» — деб басмаланнъан эди. Ишчилени унукъдуруучулагъа къаршчы кюрешге большевиклени партиясы къобаргъанды.

Дагъыда бир къагъыт. Ол ууакъ хат бла джазылгъанды. Аны 1917 джыл 26 октябрда Владимир Ильич джазгъанды. Ол заманда коммунистлени башчылыгъы бла уруннъанла бютеу унукъдуруучуланы властын къурутхандыла. Къагъытда хорлагъан халкъны: «Къралгъа башчылыкъ этер ючюн... ишчи эмда элчи правительство къурургъа», — деб алгъан бегими джазылгъанды.

Бизни джуртну халкъларыны алгъын заманда джашауларыны, аланы уруннъанларыны, аланы джаула бла кюрешлерини, ала бошлукъ эмда насыблы джашаууу къалай алгъанларыны юсюнден, ала келлик заманда неге тырмашханларын сиз историяны дерслеринде билирсиз.

Буруннъу Русь.

1. Буруннъу славянла къалай джашагъандыла.

Кюнчыкъгъандагъы славянла. Оруслу, украинлы эмда белоруслу тюбешиб, хар бири кесини туугъан тилинде сѣлешиб башласа, ала бир-бирлерин бек дженъил анъыларыкъдыла. Оруслула, украинлыла эмда белоруслула туугъан къарнашладыла. Ала Кюнчыкъгъан Европада джашагъан, кюнчыкъгъандагъы славянладан — буруннъу бир ата-анадан чыкъгъандыла.

Кюнчыкъгъандагъы славянланы джерлери Къара тенъизден Балтий тенъизге дери баргъанды. Энди бизни шахарларыбыз тургъан, колхоз сабан ызларыбыз болгъан джерледе, бурун заманда къалын чегетле шууудаб тургъандыла неда хансла чайкъалгъандыла. Чегетледе къб къанатлыла бла джаныуарла болгъандыла: айюле айлангъандыла, кийикле отлагъандыла, къамишледе къабанла джашагъандыла.

Днепрны эмда башха сууланы джагъаларында чегетлени, тюзлени араларында славянла тюшгендиле. Ала племялагъа юлешиннъендиле. Хар племя бир-биринден башха джашагъанды эмда хар барыны кесини энчи джорукълары болгъанды. Племялагъа башчылыкъ вождлары этгендиле, алагъа бийле дегендиле.

Буруннъу славянланы этген ишлери. Славянла гитче элчиледе джашагъандыла. Чегет болгъан джерледе межамланы агъачладан этгендиле, чегет аз болгъан джерледе уа, къабыргъаларын чалмандан этиб, топракъ бла сюртгендиле. Славянланы шахарлары да болгъандыла: Киев, Новгород дагъыда башхала. Шахарлада темирчиле, къошун этиучюле, дагъыда башха усдала джашагъандыла.

Славян элде.

Бурунъу славянланы баш ишлери джер бла кюрешмеклик болгъанды. Славянла къара будай, будай, зынтхы, кендир салгъандыла.

Ол заманда джер бла кюрешгенлени ишлери къыйын болгъанды. Кѣб джерледе чегет элни къыйырына джетиб тургъанды. Ёмюрлюк агъач терекле адам ётелмезча къалын болгъандыла. Джерни агъачдан ариуларгъа керек болгъанды. Аны этерге джанъыз адамны къолундан келлик тюл эди. Адамла биргелей эллери бла чыкъгъандыла. Ала тереклени балтала бла кесгендиле, кюйдюргендиле, кѣб кюрешиб дюкгючлени къобаргъанды-

Балта.

Оракъ.

Къаладжюк.

ла. Кюл джерни семиртгенди. Алай'а битим улуу болмагъанды. Талай джылдан джер чыртда битим бермей тохдагъанды да, сора джанъы джерни ариуларгъа керек болгъанды. Джерни ал бурун гетмен (мотыга) бла джумушатхандыла, андан сора уа агъач къаладжюк бла сюрюб башлагъандыла. Сабанланы оракъла бла оргъандыла, мюрзеуню таш къол тирмен бла тартхандыла.

Джер бла кюрешгенден сора да, славянла малчылыккыны джюрютгендиле. Аны кибик ала дагъыда джигит уучула эмда усда чабакчыла болгъандыла. Уугъа садакъла, джаяла бла баргъандыла. Джаныуар ызлада къабханла къургъандыла. Ол заманда уучулукъ къыйын эмда къоркъуулу иш болгъанды. Джаныуарла бла ачы кюрешде адамла кѣб ёлгендиле. Кѣб кере уучула юйлерине къуру къоллары бла къайтыб тургъандыла.

Боярла бла бийлени джерлени кьолгъа джыйгъанлары. Чынъ алгъа элни адамлары джашаб, ишлеб тургъан джерле бютеулей барыныкы болгъандыла. Алай а талай замандан джерле юлешиниб башлагъандыла. Бир къауум адамла кьолгъа кѣб джер джыйгъандыла. Бай джер иелеге боярла дегендиле. Артыкъ да кѣб джер бийлени кьолларына тюшгенди.

Иш.

1. Орус, украин эмда белорус халкъла бир-бирлерине алай нек джууукъдула?

2. Бурунлада кюнчыкъгъандагы славянла къайда джашагъандыла? Картада аланы джерлери бла шахарларын кѣргюзююз.

3. Суратлагъа къараб славян элни эмда буруннъу славянлары ишлерине юсюнден хапар айтыгъыз.

Джасакъ джыйыу.

Бийни эмда аны тегерегинде болгъан боярлары кѣргюзююз. Бийни урушчуларыны кийимлери бла сауутларына эмда тюз халкъны кийимине эс белююз. Джасакъ не бла берилгенине къарагъыз.

2. Буруннѹ орус кърал.

Бийле бла боярланы власты. Минъден артыкъ джылны мындан алгъа тогъузунчу ёмюрде¹ кюнчыкъгъандагъы славянланы племялары бирге къошулгъандыла. Алада кърал къуралгъанды. Анъа Русь дегендиле. Буруннѹ орус кърал ол заманда эм уллу эмда кючлю къралланы бири болгъанды.

Алай а буруннѹ орус къралгъа халкъ кеси башчылыкъ этмегенди. Бютеу власть кимни кёб джери болгъан эсе, анда— бийле бла боярлада болгъанды. Бийлени кеслерини аскерлери— дружиналары болгъанды. Дружинаны болушлугъу бла бийле бла боярла сабан сюрюучюле аур кыйын бла табхан мюрзеулерини кёбюсюн, джаныуарланы терилерин, балны, балауузну эмда башха ашарыкъланы кеслерине алыб тургъандыла. Анъа джасакъ дегендиле.

Бир джолда киев бий Игорь джасакъ джыйыб келе тургъанды. Алай'а джолда джасакъны андан эсе да кёб джыяргъа боллукъ эди деб аны кёлюне келгенди. Сора Игорь ызына айлангъанды.

Адамла бийни джанъдан джасакъ джыяргъа келгенин билгенлеринде: «Бёрю къойлагъа тюзелсе, бютеу сюрюуню ташыр. Мында да алайды. Бийни ёлтюрмесек, ол бизни барыбызны да бошарыкъды», — дегендиле.

Халкъ бий дружинадан бошагъанды, Игорну кесин да ёлтюргенди.

Алай а башха бийле бла боярла къалгъандыла. Ёлген бийни къатыны джанъы дружина джибериб, къаугъа этгенлеге хатерсиз дерт къайтаргъанды.

Кёчгюнчюле бла кюрешю. Каспий эмда Къара тенъизлени джагъаларыны кенъ тюзлеринде хозарла бла печенегле джашагъандыла. Ала мал ёсдюргендиле эмда сюрюулени сюре, тюзледе кёчюб айлангъандыла. Хозарла бла печенегле кёб кере орус шахарлагъа, элlege чабхандыла, аланы кюйдюргендиле, малланы эмда адамланы сюргендиле.

Орус шахарлада эм элlege джашагъан адамла кёчгюнчюле бла кючлю кюрешгендиле, къралларыны ичине терен джибермегендиле. Хар бир уруннѹан адам аскерчи болгъанды.

---

¹ Тогъузунчу ёмюр 801 джылдан 900 джылгъа дери баргъанды. Биз 20-чы ёмюрде джашайбыз. Ол 1901 джылдан башлангъанды, 2000 (эки минъинчи) джыл бла тауусуллукъду.

Кѣчгюнчюле бла кюрешде Игорну джашы джигит къазауатчы киевчи бий Святослав айтылгъанды. Ол кесини бютеу джашауун урушлада ийгенди. Ол адам кърккыууну билмегенди. Святослав урушха тебресе джауларына: «Сизге барама!» — деб билдиргенди. Къазауатха баргъан заманлада ол къалгъан аскерчиле бла бирге къыйынлыкълагъа тѣзгенди, эшикде, джерде джатханды; башына ат джерин салгъанды. Ашагъан заманда Святослав аш айырмагъанды: ол ат этни да, джаныуарланы кѣмюрледе тишленнѣн этлерин да ашагъанды. Аскерчиле батыр бийни суйгендиле эмда аны ызындан урушха таукел баргъандыла.

Буруннъу орус кърал кѣчгюнчюлени чабыуулларын ызларына кючлю ыхдырыб тургъанды.

Иш.

1. Картада буруннъу орус къралны кѣргюзюгюз.
2. Кюнчыкъгъандагъы славянла бир кърал къачан болгъандыла?
3. Буруннъу орус къралда бийле бла боярланы властыны юсюнден хапар айтыгъыз.
4. Джасакъ джыйыуну эмда кѣчгюнчюле бла кюрешни юсюнден хапар хазырлагъыз.

3. Буруннъу Киевде.

Киев шахар. Днепрны джагъасында, тик дуббурлада, буруннъу орус къралны баш шахары — Киев тургъанды. 11-чи ѣмюрде ол бютеу Европада эм уллу шахарланы бири болгъанды. Аны тѣгерегин мазаллы топракъ къалау кършаллагъанды. Мийик агъач буруу (къабыргъа) ол топракъ къалауну юсю бла баргъанды. Топракъ къалау да, агъач буруу да шахарны джаулары чабыуулларындан сакълагъандыла.

Уруннъан халкъны джашауу. Шахарда адам кѣб болгъанды. Адамла тар орамлада, къынъыр орамчыкълада тарлашыб тургъандыла. Киевде юйле кѣбюсюне джартылары джерге ташайыб ишленнѣн гитчеле болгъандыла. Алада уруннъан халкъ — темирчиле, плотникле, къошун этнучюле эм башха усдала джашагъандыла.

Темир эритиучю буруннъу печь.

Печь-домна ташладан къаланнъанды. Анъа агъач кѣмюр бла руда кесекле къуя эдиле. Джаннъан кѣмюрню кѣрюк бла къыздыра эдиле. Печде магъадан темирни эрите эдиле.

Гитчерек печледе мастерле темир эритгендиле. Чѣгючле тѣш-леге тийиб кючлю таууш этдиргендиле. Ол Киев темирчилени оракъланы, балталаны, къылычланы таблагъан тауушлары болгъанды. Тери бла кюрешгенле кеслерини мастерскойларында терилени хазырлагъандыла. Къошун этиучюле топракъ сауут этгендиле. Бютеу буруннъу Русьда эмда таб башха къраллада да чемер киевчи усдаланы ишлерин иги кѣргендиле.

Боярла бла бийлени джашаулары. Мийик башлы эм терезелеринде оюулары болгъан уллу юйле уруннъан адамланы кѣб къолайсыз юйлерини арасында айырылыб кѣрюне эдиле. Ала киевчи байланы: боярланы эмда бай сатыучуланы-алыучуланы юйлери эдиле. Аллаи хар бир юйню тѣгерегине кючлю агъач буруу этилиб эди, сора ол кеси да къалагъа ушай эди.

Боярла бла кюпселе бай джашай эдиле. Алай а орус бийлени арасында баш бий — уллу киевчи бий барындан да бай болгъанды. Мийик дуббурну юсюнде бий дворец айырылыб мийик кѣрюннъенди. Бийни арбазы хар заманда да адамдан толуб тургъанды. Былайда къылычла эмда копъела бла сауутланнъан кѣб дружиначыла басыннъанлай тургъандыла.

Бийле къралгъа башчылыкъ этиучюле болгъандыла.

Ала адамлагъа сюд этгендиле эмда азаб салгъандыла.

Бий суд.

Бий кесини ыйноно аллында олтуруу адамлагга суд этеди. Аны тегерегинде боярла бла дружиначыла джыйылыб турадыла. Бий бла боярла кеслерини джорукъ-ларын, законларын салыб, ол джорукъ-лагга кере суд, артыкълык этиб тургъандыла.

Летописчи.

ачылгъандыла. Бийле боярлагъа лыгъыз деб буйрукъ бергендиле.

Русьда окъуй джаза билген адамла чыкыгъандыла. Ол заманда китаб басмалай билмегендиле да, къаз тюкню тюр учун джити этиб къол бла джазгъандыла. Қыагытны орнуна джукъа иленнъен терини — пергаментни джюрютгендиле. Терекден сыдырылгъан къабукъда да джазгъандыла.

Летописле. Буруннъу Русьда джылдан джылгъа (алгын заманда «джайдан джайгъа» дегендиле) къралны джашауунда болгъан баш затланы джазгъан адамла болгъандыла. Аллаи адамлагъа летописчиле, джазыууну кесине уа — летопись дей эдиле. Къб летописле сакъланыб, алимлеге буруннъу Русьну историясын билирге болушадыла.

Иш.

1. Картада Днепр суу бла Киев шахарны кърдюсюгюз. Днепр къайсы тенъизге къошулады?
2. Буруннъу Киевде джашагъанла не бла кюреше эдиле?

3. Суратха къараб, буруннъу Русьда темирни къалай эритгенлерин айтыгъыз.

4. 10-чу ёмюр къайсы джылдан къайсы джылгъа дери баргъанды?

4. Русьну ууакъ болууу.

Шахарланы ёсюулер. Буруннъу орус кърал дженъил кенъергенди. 11—12-чи ёмюрледе анда кёб шахарла ёсгендиле. Новгород, Владимир, Рязань эмда башхала, Киевча кёб адамы болгъан, бай шахарла болгъандыла. Ол шахарлада джашагъан темирчиле, тери бла кюрешгенле, къошун этиуъюле бла башха усдала киевчиледен аз чемер болмагъандыла.

Кёб шахарла бла джерлени кеслерини бийлери болгъанды. Хар къайда да кеслерини боярлары бар эди. Хар шахар эмда аны тегерегиндеги джерле айырылыб кеси башларына джашагъандыла.

Бийле бла боярланы мюклери. Бийле бла боярла кёб джерлени кючлегендиле. Ала сабан сюрюуъю элчилени кеслерине ишлетиб тебрегендиле. Элчиле уруннъандыла-ишлегендиле, бийле бла боярла ўа байдан бай болуб баргъандыла.

Бийле бла боярланы джерлеринде уллу сюрюуле кютюлгендиле; тюзледен джюзле бла бичен гебенле джыйылгъандыла; кенъ эркин амбарла мюрзеуден толгъандыла; джер юйледе бал эмда башха ашарыкъ бёчгеле салыннъандыла; гёзенледе кёб багъалы алтын тигилген кийимле, джасаммалыкъ затла эмда багъалы сауутла сакъланнъандыла.

Кёб бийле бла боярла кеслерини мюлк джерлеринде джашаб, мюклеринде элчиле заманында сабан сургенлерине, урукъ атханларына, заманында сабанладан битимни джыйгъанларына эмда башха ишлени барын да толтургъанларына къаргъандыла.

Джыйылгъан байлыкъла бла бийле кеслерини дружиналары асырагъандыла. Дружиналаны болушлукълары бла бийле халкъгъа бийлик этгендиле, адамлагъа сюд этгендиле, сыйынмагъанлагъа азаб салгъандыла: тюремелеге олтуртхандыла, андан озуб асмакъгъа да асхандыла.

Орус джерни ууакъ болууу. Буруннъу орус кърал уллу болгъанды алай'а деменъили болмагъанды. Шахарла ёсюб бегигенлеринде эм гитче бийле кючлю болгъанларында, ала киевчи баш бийге бойсунууу къойгъандыла.

13-чю ёмюрге буруннъу орус кърал кёб ууакъ къралчыкъ-лагъа — бийликлеге юлешиннъенди. Аланы бийлери таймаздан бир-бири бла джаулукъ бардыргъандыла. Ала бир-бирлеринден джер сыйырыгъа кюрешгендиле. Бийлени урушлары халкъны аздыргъандыла эмда къралны къарыуусуз этгендиле.

Иш.

1. Бийле бла боярлагъа уллу байлыкъ къайдан чыкыгъанды?

2. Бийле бла боярла кеслерине халкъны къалай бойсундуруб тургъандыла?

3. Русьну 9—11-чи эмда 12—13-чю ёмюрледе карталарын тенълешдиригиз. Русь биринчи картада бир тюрлю бояуу бла, экинчиде уа — кёб бояуула бла нек салыннъанды?

4. 12-чи ёмюр къайсы джылдан къайсы джылгъа дери баргъанды? 13-чю ёмюр къайсы джылдан башланнъанды?

5. Монгол-татар зорчуланы чабыуулары.

Орта Азия бла Закавказьени чачылгъанлары. Киев Русьдан сора да, бизни къралда башха буруннъу къралла болгъандыла. Аланы Закавказье бла Орта Азияны халкълары къурагъандыла.

13-чю ёмюрде алагъа монгол-татарлы кёчгюнчюлени учу-кыйыры болмагъанча кёб аскерлери чабхандыла. Зорчуланы юсюнден: «Аланы асланча ётгюрлюклер, тюлкюча хыйлалыклары, бёрюча заранчылыклары, гугурукча дженылликлери барды»,— дегендиле. Шахарланы кирпичден-ташдан къаланнъан къабыргъалары деменъили болгъандыла, алай а монгол-татарлыла аланы къабыргъа ууатыучу сынджырлагъа тагъылгъан илкичле бла чачхандыла. Шахарлагъа ары-берини узакъгъа атыучу машинала бла ичинде джаннъан нефти болгъан къошунланы атхандыла.

Орта Азия бла Закавказьени халкълары кючлю кюрешеле да, зорчула аланы хорлагъандыла. Монгол башчыла — ханла — эмда аланы аскерчилери алаамат шахарланы чачхандыла, джашнагъан къралланы къуу этгендиле, алада джашагъан халкъланы тонагъандыла эмда къул этгендиле.

Русьну зорчулагъа къраршы кюреш. 1237 джыл монгол-татар зорчула Батый ханны (патчахны) башчылыгы бла Русьха тебрегендиле.

Утро на Куликовом поле.
(С картины художника А. П. Бубнова.)

Джаула орус джерлеге киргенлей, эм алгъа Рязань бийликге чабхандыла. Рязань бийле кеслерини хоншулары Владимир бийден болушлукъ тилегендиле. Алай болгъанлыкъгъа Владимир бий: «Джаула сизни джеригизге чабхандыла да, кесигиз-кесигизни сакълагъыз»,— деб джууаб бергенди.

Монгол-татар аскер Рязанни басханды. Ачы кычырыкъ-хахай эте, зорчула сахар тегереги къабыргъалагъа мыллык атхандыла. Рязанчыла урушда кеслерин сакълаб кючлю кюрешгендиле, алай а къаруулары аз болгъанды. Монгол-татарлыла сахарны алгъандыла. Рязанни чачхандыла эмда кюйдюргендиле, анда джашагъанланы къыргъандыла неда пленнге алыб кетгендиле.

Джаула Рязанни чачыб-тонаб, Владимирге мыллык атхандыла. Энди Владимирни бийи хоншуларына заманында болушмагъанына сокъурангъанды, алай а заман озгъан эди. Аны аскери хорлангъанды. Бий кеси да урушда ёлгенди.

Алай а зорчулагъа хорламла алай тынч келмей эдиле. Орус адамла туугъан джуртларын джигит сакълай эдиле.

Гитче Козельск сахарчыкъ джети ыйыкъны тизгенди. Джау-ангъа киргендиле, алай'а ол заманда да анда джашагъан адамла кюрешни тохдатмагъандыла. Ала артлары болгъунчу кюрешгендиле. Козельскни къатында кёб джау аскерчи ёлгенди. Монгол-татарлыла ангъа: «Огъурсуз сахар»,— деб атагъандыла.

1240 джылда джаула Киевни алгъандыла да койдюргендиле. Хазна къалмай бютеу орус джер чачылгъанды-тоналгъанды. Алгъын элле тургъан эмда джашау джашнагъан джерледе берюле джюрюй эдиле эмда къаргъала кычыра эдиле; алгъын мюргеу ёсген джерледе тебленген, аман хансдан толгъан тюзле джата эдиле.

Орус джерни чачыб бошаб, монгол-татарлыла Кюнбатхан Европагъа атлангъандыла. Алай болгъанлыкъгъа монгол-татар Русь бла кюрешде кеслерини аскерлеринден кёб тас этгендиле. Ала энди башха къралланы хорлаямасча болгъандыла. Ма алай бла орус халкъ Кюнбатхан Европагъа чачылуу кыйынлыкъны кермезча болушханды. Русь кеси уа хорлангъанды. Ол алай Русьда бирикген кючлю кърал болмагъаны ючюн болгъанды. Хар бий эм хар сахар кеслерин бирем башха сакълагъандыла, бирлешиб'а кюрешмегендиле.

Монгол-татар джасакъ джыйычула орус шахарда.

Монгол-татар зорлукъ. Зорчула Волга бла Донну джагъаларында тюзлеге тюшгендиле. Былайда ала Золотая Орда деб кеслерини къралларын къурагъандыла. Золотая Орданы ханлары Русьха бийлик этгендиле. Ала халкъдан уллу джасакъ джыйгъандыла, адамланы кълчулукъгъа сюргендиле.

Хатерсиз джасакъ джыйычуланы юсюнден орус халкъ быллай джыр этгенди.

Ачхасы болмагъанны сабийин алыр;
Сабийи болмагъанны къатынын алыр;
Къатыны болмагъанны кесин алыр.

Орус джерге тушман зорчуланы власты салынгъанды. Къыйын монгол-татар зорлукъ башлангъанды.

Иш

1. Орта Азия бла Закавказьени чачылыуларыны-тоналыуларыны юсюнден, Русьну зорчулагъа кършчы кюрешини эмда монгол-татар зорлукъну юсюнден хапарла хазырлагъыз.

2. Монгол-татарлыла Русьну не ючюн хорлаб алалгъандыла?

3. Зорчуланы джасакъ джыйыуларыны юсюнден суратха кере кеси хапарыгъызны хазырлагъыз.

4. 1240 джыл ненча джылны мындан алгъа болгъанды? Ол къайсы ёмюр эди?

6. Швед эмда немец зорчуланы ууатыу.

Нева уруш. Монгол-татарлыла кюнчыкъгъандан чабхандыла. Орус халкъны кыйынлыкъ кёзюююн швед эмда немец рыцарла¹ марагъандыла. Ала Русьха кюнбатхандан чабхандыла. Биринчи шведле кириб тебрегендиле. 1240 джыл аланы кемелери Нева суугъа киргендиле. Швед аскерчиле аны джагъаларына тюшюб, Новгород деген буруннуу орус шахаргъа кьоркьуу салгъандыла. Швед полководец дженъил огъуна Александр деген новгородбийге: «Сакълаялыкъ эсенъ, кесинъи сакъла. Мен орус джердеме»,— деб уллу кёллю болуб джазгъанды.

Новгород дружина Александр бийни башчылыгъы бла джауну аллына чыгъаргъа ашыкъгъанды. Неваны джагъасында ачы уруш ачылгъанды. Урушда кёб орус урушчула джигитлик этгендиле. Александр бий кеси махданчакъ швед полководецни бетин джаралы этгенди. Зорчула ууатылыннъандыла. Ол хорлам ючюн халкъ Александр бийге Невский деб атагъанды.

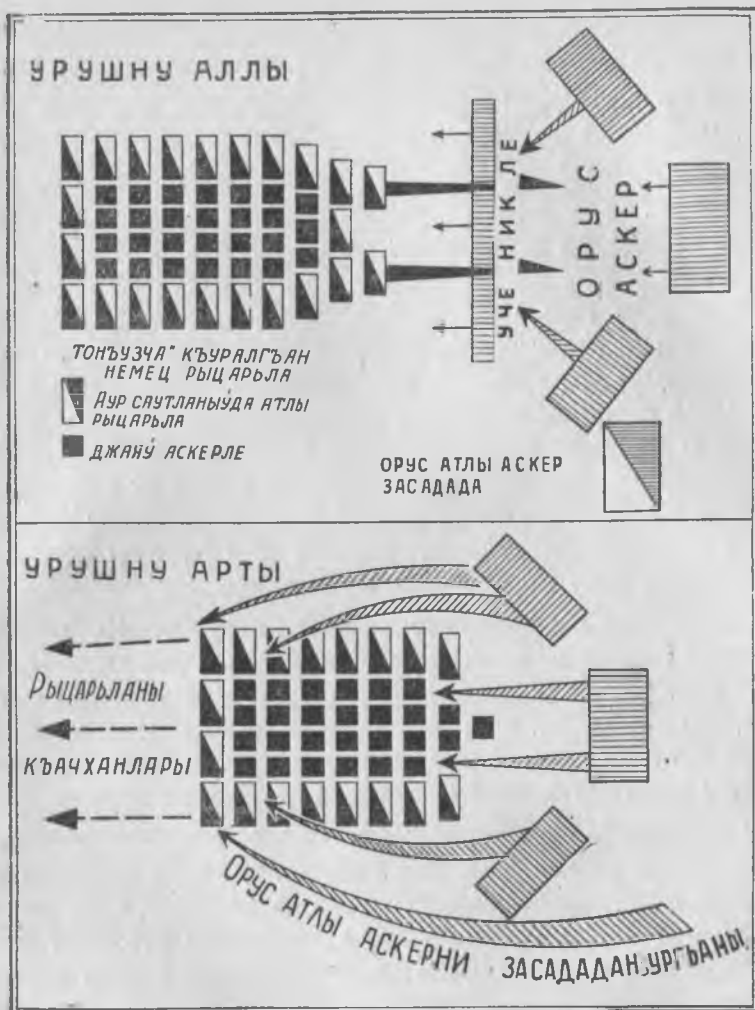
Немец рыцарланы киргенлери. Шведле бла бир заманда немец рыцарла чабхандыла. Ала Балтика тенъизни джагъаларында джашагъан халкъланы джерлерин чачхандыла, кьуу этгендиле, бусагъатдагъы латышла бла эстонлуланы буруннуу аталарын хорлаб кьулландыргъандыла, Псков деген орус шахарны алгъандыла эмда Новгородха чабаргъа хазырланнъандыла. Русьха уллу кьоркьуу тюшгенди.

Орус адамла туугъан джерлерин сакъларгъа хазырланнъандыла. Новгород плотникле бла темирчиле кеслерини рахатлыкъ ишлерин кьоюб, кьолларына сауут алгъандыла. Эллиле балтала эмда рогатинала² бла сауутланыб аскерге кьошулургъа ашыкъгъандыла. Чачылгъан-тоналгъан Псковда джашагъанла

---

¹ Рыцарла деб Кюнбатхан Европада урушчулагъа — джер иелеге айтхандыла. Рыцарла кёбюсюне башха кьраллагъа чабыб, аланы джерлерин зор бла алыб тургъандыла.

² Рогатина — учунда тиши бла узун таякъ.

Чудск кѣлню юсюнде урушда аскерле ма былай тура эдиле.

ара ишге къошулгъандыла. Таб монгол-татарлыла болгъан затны къурутхан Владимирден да отрядла джетгендиле. Орус адамла джауну аллына баргъандыла. Орус аскерни башчысы Александр Невский болгъанды.

Бузда сермешю. Аскерле уллу Чудь кѣлню бузуну юсюнде тубешгендиле.

1242 джылны джазы эди.

Рыцарь аскер аллы джитирек болгъан тёртмюйюш тизгин-леге сюелгенди. Аллай тизгин сюелиуге «тонгуз» дей эдиле. Джаула орус аскерлени ичлерине кириб, аланы эки кесек этиб кырыргъа умут этгендиле. Рыцарла атла бла келгендиле. Башларындан аякларына дери ала кеслерин сакъларгъа юслерин темир джабыу бла джабыб тургъандыла. Къолларында ауур кылычла бла копёлары болгъанды. Таб атларыны юслери да темир бла джабылгъанды.

Александр Невский рыцарланы муратларын анъылаб, орус аскерни кыйырларына сайлангъан иги сауутлангъан полкланы салгъанды, кесини дружинасын'а ташагъа джашыргъанды.

Рыцарла орус аскерлени арасына киргендиле да эки джанларындан да кысылгъандыла. Бийни дружинасы ташадан чыгыб, джауу артындан сокъгъанды. Кючлю уруш башлангъанды. Къылычла зынъырдай эдиле, уруш балтала щитлеге эмда темир джабыулагъа тийиб таууш эте эдиле. Атла бузда тайыб джыгыла эдиле. Эм ахырында рыцарла къачхандыла. Аланы буз джукъа болгъан джерлеге сургендиле. Рыцарла суугъа батылыб тебregenдиле. Юслери темирден толу болгъанлары себебли, эрлай сууу тюбуне чёгюб кете эдиле.

Орусула толу хорлагъандыла. Чудь кёлде урушха халкъ «Бузда сермешу»,— деб атагъанды.

Рыцарланы хорлау зорчуланы чабыуулларын тохдатханды. Ол орус джерни аладан къутхаргъанды эмда Прибалтиканы¹ халкъларыны немец зорчулагъа къаршчы кюрешлерине себеб болгъанды.

Иш.

1. Башланы ичинде башлагъа кёре хапарла хазырлагъыз.
2. Чудь кёлде урушну заманында аскерле къалай эмда къайры баргъанларын суратха къараб айтыгъыз. Тетрадда суратын салыгъыз.
3. Картада Новгородну, Чудь кёлню, Нева сууу кёргюзюгюз.
4. Монгол-татарлыла Киевни чачхандан сора Чудь кёлде уруш ненча джылдан болгъанды?

¹ Прибалтика — Балтика тенъизге къарагъан джерле. Прибалтикада латышла, эстонлула эмда башхала джашайдыла.

Орус къралны къралгъаны эмда кенъергени.

7. Орус джерлени Москваны төгерегине бирлеше башлагъанлары.

Юг орус джерлени бош кългъанлары. Монгол-татар эмда башха зорчула киргенден сора, Русь чагъылгъанды, аны шахарлары бла эллери оюлгъандыла, джеринде адамы аз болгъанды. Киев бла югда бийлик джерле артыкъ да бек бош кългъандыла.

Зорчуладан Оканы ары джаны бла Волганы баш джанларында агъачлада бугъаргъа тынчыракъ эди. Ол себебден алайда джашау дженъилирек эмда тынчыракъ джарашхан эди. Волга-Ока джерлени арасында Москва шахар бар эди.

Буруннъу Москва. Летописледе Москва биринчи 1147 джыл, алай демеклик монгол-татар чабыуладан джюз чакълы джылны алгъа сагъынылады. Ол эртдегили заманлада Москва Юрий Долгорукий деген владимир бийники болгъанды. Гитче посёлок Москва сууну джагъасында тюшгенди. Бийни буйругъу бла сууну бойнунда, мийик дуббурда, агъач кремль — төгереги базыкъ тёнъертге агъачладан къабыргъала эмда башняла бла бегитилген къала салыннъанды.

Москва бийликни къралгъаны эм ёсгени. Джылла ётгендиле. Шахар ёсгенди. Москва 13-чю ёмюрде уллу болмагъан бийликни ара шахары болгъанды.

Москва бийлик дженъил бегигенди эмда кенъергенди. Ол Русьну ортасында болгъанды. Рязань, Смоленск, Новгород джерле, аны төгерегин кършалагъандыла эмда зорчуланы чабыууларындан сакълагъандыла. Адамла Москвагъа джууукъгъа кече тебрегендиле. Аны төгерегинде кёб элле тюшгендиле. Шахаргъа кёб усдала-ремесленникле кёчгендиле. Москва бийлик кенъергенди, бай болгъанды эмда кесини хоншуларындан къарыулу бола баргъанды.

Москваны юсю бла бир бийликледен бирсилерине баш джолла баргъандыла. Ала бла кюпселе кеслерини товарларын Владимирге, Новгородха, Рязаннъа, Смоленскге эмда башха шахарлагъа ташыгъандыла. Сатыу москва бийликге хайырлы болгъанды. Кюпселеден ала ачха алгъандыла эмда байдан бай болуб баргъандыла.

Бурунғыу Москва.

Дубурда Неглинка суучукъ Москва суугъа къошулгъан джерде Юрий Долгорукий салгъан кремль керюнеди. Кремльни къабыргъаларыны ары джанында ремесленникле бла сатыучуланы поселогу барды. Шахарны къатына чегет джуууукъ келеди.

Уллу Москва бийлик. Орус бийле бир-бирлери бла джаурукъ бардырыуу тохдатмагъандыла. Ол Алтын Орданы ханына таб болгъанды. Бийле кеслери барыб, бир-бирлеринден ханна та-рыкыгъандыла. Ала бары да анна джалынчакъ болгъандыла. Ол себебден бийле аны аллында бетсиннендиле, кеслерин учуз этгендиле, ханна багъалы саугъала ташыгъандыла.

Москва ёсген бла биргелей, аны бийлери Русьда эм байла болгъандыла. Иван деген москва бийге (ол Александр Невский-ни джашындан туугъан болгъанды) халкъ Калита («ачха машок») деб чам ат атагъанды. Иван Калита хыйла, алтаякъ бий болгъанды. Ол Ордагъа айырылыб кёб баргъанды эмда ханна, аны бютеу джууукъларына багъалы саугъала этерге кызыгъанчыкъ этмегенди.

Хан, Иван деген къарыуу эм бай москва бийни башха орус бийлени барыны да арасында тамада (уллу) бий этгенди. Кёб бармай орданы джасакъ джыйычулары Русьха джасакъ ючюн барыуларын кыйгъандыла. Хан уллу москва бийни бойнуна джасакъны бир Москва бла къалмайын къалгъан орус бийлик-лени барындан да джыаргъа деб борч салгъанды. Джыйылгъан джасакъны бий Ордагъа ашыргъа керек болгъанды.

Калита джасакъны зорчула излегенден эсе кёб джыйыб, артыгъын кесине кыюуб тургъанды. Уллу Москва бийлик андан да джензил бай болуб тебрегенди. Аны чеклери кенъ болуб башлагъанды. Москвачы бийле джерлени башха бийледен сатыб алгъандыла. Бир къауумладан а джерни кюч бла сыйыргъандыла. Бир къауум бийликле москвачылагъа кеслери кышулуб башлагъандыла. Бийлени къазауатлары кралны джарлы этгендиле, орус халкыгъа къарыуун бирикдириб, кесини юсюнден монгол-татарлыланы зорлукъларын атаргъа заран болгъандыла. Аны ючюн тюрю-тюрю орус джерледе джашагъанла — элчиле, ремесленникле, кюселе — Москваны тегерегине джыйылыб бир крал болургъа излегендиле. Орус джерле Москваны тегерегине джыйылыб бирлеше башлагъандыла.

Иш.

1. Картада орус джерлени арасында Москваны болумуна къарагъыз.

Сагъыш этигиз: Москва не ючюн джензил ёсгенди эмда бай болгъанды?

3. Башланы ичинде башлагъа кёре хапар хазырлагъыз.

8. Куликовада уруш.

Орус бийликле Москваны тегерегине бирлешиб башлагъандан сора, орус халкъны къарыуу ёсюб тебрегенди. Москва бийлик Алтын Ордагъа джасакъ бериуню тохдатханды.

Ол кезюуде монгол-татарлыланы башчылары Мамай болгъанды. Оруслуланы анъа сыйынмагъанларын билиб, ол Москвагъа къаршчы аскер тебретгенди.

Иван Калитаны джашындан туугъан москва бий Дмитрий полкла джыйыб тебрегенди. Кёб орус бийликледен урушчула Москвагъа барыргъа ашыкъгъандыла. Таб узакъ Украинадан да отрядла келгендиле. Дмитрий аскерни джаугъа къаршчы чыгаргъанды. Ол 1380 джыл сентябрда болгъанды.

Монгол-татарлыла Дон сууну башында тургъандыла.

Оруслула Донгъа кече келгендиле. Кече шыбыртсыз ала суудан ётгендиле. Таууш аз болур ючюн, аскерчиле атланы туякъларына ханс чырмагъандыла, сауутларын къоллары бла тутхандыла.

Орус аскер тохдагъан джерге Куликово тюз дегендиле. Ол ууакъ суучукъладан, джарладан толу, юсюн да чырпыла бла чегетчикле басыб эди. Аны алай болгъаны тюз джерде урушургъа юреннён татар атлы аскерге уруш этерге табсыз эди. Тюзню тегерегинде чегет бар эди. Оруслула кеслерини полкларын тюзню бир джанында тизген эдиле, бир полкну уа чегетде ташада джашыргъан эдиле.

Эртден болду. Кюн таякъланы тубюнде тубан чачылды. Джауну дозорлары орус аскерни эседиле. Мамайны лагери къозгъалды. Монгол-татарлыла сауут алыб урушха тизилиб хазырландыла. Аланы ичлеринден Челубей деген тулпар чыкъды. Ол оруслуланы хиликге эте кюлюб башлады: «Сизни арагъызда меннёе, деу Челубейге, тенъ тулпар джожкуду. Мени бла сермеширге ким базады?» — деб ачыкъ ауазы бла къычырды.

Оруслуланы джанындан бир атлы чыкъды. Ол джигит Пересвет эди. Ол копыёсун урушха хазыр этиб, джауну аллына атылды. Атлыла тубешдиле, бир-бирлерин копыёла бла уруб, экиси да джерге ёлюк болуб тюшдюле.

Орус аскерде трубала ойнадыла. Эки аскер бир-бирлерине тубешди. Уруш башланды.

Оруслула кючлю кюрешдиде, алай а монгол-татарлыла кёб эдиде. Ала оруслуланы суугъа кысыб тебретиде. Джау ну хорлагъан кычырыгы чыгыб башлады. Ол кёзюуде чегетден ташада тургъан полк кёрюндю. Орус урушчула джанъы кюч бла урушха атылдыла. Монгол-татарлыла ыхдырылдыла. Аланы араларында паника башланды. Мамай кесини аскерлерин кююб къачды. Ол хорлам ючюн Димитрий бийге Донской деб аталгъанды.

Алай болса да тушманны зорлугъундан оруслула къутулмадыла. Эки джылдан монгол-татар аскерле Москвагъа кириб, аны кюйдюргендиде эмда оруслулагъа джанъыдан джасакъ тёлетгендиде.

Алай'а Куликово тюзде хорламны уллу магъанасы болгъанды. Ол монгол-татарны зорлугъуну тубюнден джанъыз бирикмеклик бла къутулургъа боллугъун кёргюзгенди.

Иш.

1. Хапаргъа план.

1) Москваны тегерегине орус бийликлени бирлешиулериде эмда орус халкъны кючюню ёсюю.

2) Оруслула урушха хазырланадыла.

3) Куликово уруш.

2. Монгол-татарлыла джегиуно башлагъандан монгол-татарлыланы Куликово тюзде ууатыугъа дери ненча джыл кетгенди?

9. Орус къралны къуралгъаны.

Орус джерлени бирлешгенлери. 14-чю эм 15-чи ёмюрледе орус джер кючлю болгъанды. Шахарла ёсюб баргъандыла. Усдала-ремесленникле кёбден-кёб болгъандыла, ала тюрлю-тюрлю затланы кёбден-кёб чыгъаргъандыла. Қъралда сатыу-алыу ёсюб тебренди. Рязанны джеринден Новгородха мюрзеу, Новгороддан тюрлю-тюрлю затланы келтиргендиде. Тверь¹ кюпселе, кёб орус шахарла бла сатыу-алыу джюрютгендиде, кеслерини товарларын таб тенгизни ары джаны узакъ къраллагъа да элтгендиде. Шахарланы барындан да Москва бек ёсгенди. Аны

---

¹ Тверь — энди Калинин.

Москвада тоб этилген арбаз.

Былайда Москва усдала-сауутчула тобла этгендиле. Уллу печлеге эс бёлююз,
Ала домничаладыла. Алада металл эритгендиле. Аланы Киев Русьну
бурунну домничалары бла теньлешдиригиз.

мастерлери — усдалары бютеу къралгъа айтылгъандыла. Ала эритиб тобла эм кьонъураула¹ этгендиле, ала мат къумачла сокъгъандыла, терилени усда эте билгендиле.

Москваны площадларында сатыу кызыу баргъанды. Москва — суу да пристанлагъа джууукъда айырылыб кызыу баргъанды. Пристанлада уллу къайыкъла тургъандыла, товарла джюкленнъендиле, кьотарылгъандыла, алайда орус, татар, мордва эм тышкыраллы тилледе сёлешину эшитилгенди.

Орус джерни тюрлю-тюрлю областларыны бир-бирлери бла байламлылыкълары ёсгенди эмда бегигенди. Ол орус джерлени бир къралгъа бирикдириуге болушханды. Оруслула бла бирге аланы кьатларында джашагъан бир къауум халкъла: мари, мордва эмда башхала бирлешгендиле. Уллу москва бийле кеслерине башха бийлени кёбден кёб бойсундургъандыла.

Алай бла артда москва бийликге хазна кълалмай орус джерле бары да кьошулгъандыла. Арасы Москва болгъан кёб миллетли бирикген Орус кърал къуралгъанды.

¹ Кьонъурау — колокол.

Монгол-татар зорлукдан бош болуу. Алтын Орданы ханы Москвагъя келечиле (посола) джибериб тургъанды. Ала хан буйрукъну — басманы элтгендиле. Москва бий тобукъланыб, къымсыз хан буйрукъгъя тынъыларгъя керек болгъанды. Бий кесини хангъя сыйыннъанын билдиргенди эмда ангъя джасакъ ийгенди.

Бир джолда ханны келечилери Иван Ючюнчю деген уллу бийге келгенлеринде, ол аланы кьолларындан басманы сермеб алыб, аны полгъя атыб аякълары бла теблеб башлагъанды. Бий келечилени бирин бошлагъанды. Иван: «Бар да хангъя аны басмасына не болгъанын айт. Ол бизни тынчлыгъыбызны бузса, кеси да аллай боллукъду»,— дегенди. Ачыуланнъан хан сыйынмагъан Русьну орнуна джыяргъя мурат этиб, орус джерге аскерлени тебретгенди.

Бир къяуум боярла кьоркьуб Иван Ючюнчюге бойсун деб кюрешгендиле. Халкъ чайкълалгъанды. Бир джолда уллу бий орамда келе тургъанды. Москвачыла: «Халкъдан джасакъ джыя биле эсенъ, халкъны сакълай да бил!» — деб кычырыб аны тегерегин алгъандыла.

Орус полкла джау аскерни джолун тыйгъандыла. Хан энди оруслуланы хорлаялмазлыгъын анъылагъанды. Алтын Орданы аскерлери ызларына айланнъандыла. Бир кьрал болуб орус халкъ кючлю болгъаны себебли джау энди базыб, аны бла кюрешелмегенди.

Ма киши кьрюб болмагъан монгол-татар зорчула алай бла бошалгъанды. Ол 1480 джыл болгъанды.

Иш.

1. Орус кьралны кьуралгъаныны юсюнден хапаргъя план:
  - 1) Шахарланы эмда сатыу-алыуну ёсюю.
  - 2) Москвагъя башха орус джерлени кьошулуулары.
2. Монгол-татар зорлукъну кьоратыуну юсюнден хапаргъя план:
  - 1) Иван Ючюнчю басманы теблейди.
  - 2) Хан Орус кьралгъя чабыуул хазырлайды.
  - 3) Халкъ зорлукъдан бош болуу кюрешни излейди.
  - 4) Монгол-татар зорлукъну кьоратыу.
3. Монгол-татар зорлукъ ненча джыл баргъанын тергегиз. Куликово урушдан зорлукъну ахыры бла кьоратыугъя дери ненча джыл кетгенди.

¹ П о с о л — дипломат — келечи.

10. Патчах бла дворянла.

Самодержавиени бегигени. Монгол-татар зорлукъну къоратхандан сора, Орус кърал уллу эм деменъили кърал болуб башлагъанды. Аны ичинде оруслула бла бирге марийле, мордва, кареллиле эм талай башха халкъла бирлешгендиле. Джаныз къыбыла Русь — Украина бла кюнбатхандагъы орус бийликле — Белая Русь юзюлюб къалгъандыла. Аланы Литва бла Польша кючлегендиле. Кёб бармай Алтын Орда чачылгъанды. Андан сора Орус кърал Волгада джашагъан татарлыланы эм башкирлилени кесине къошханды.

Китаб басмалау.

Орус къралда китабланы керек болуулары ёсгенди. Къол бла джазылгъан китабла бегъа эдиле эм аз эдиле. 16-чы ёмюрде Москвада биринчи типографияла чыккыгъандыла. Басма ишни алапат усдасы Иван Фёдоров болгъанды.

Сурагда Иван Фёдоровну типографияда тургъаны. Металл харифледен басмалангъан джазыулары болгъан къанъала кёрюнедиле. Ол къанъаланы станокга салгъандыла, бояу бла боягъандыла эмда аланы юслерине къагъытны салгъандыла. Агъач хыр къагъытны къанъагъа къысханды. Китабла алай басмалангъандыла. Китабла билимни джайгъандыла. Къралны ёсююне аланы бек уллу магъаналары болгъанды.

Орус къралны башында уллу бий болгъанды. Алгъын, кышиге сыйынмагъан кеси башына эркин кѣб бий энди Москваны бийине сыйыннъанды. Ала аны боярлары болгъандыла. Ал кѣзюде уллу бий кърал ишлени барына да боярла бла бирге оноу этгенди. Алай а боярла, бий айтханны хар заманда да этиб турмагъандыла.

Иван Ючюнчюю джашындан туугъан атына да Грозный аталгъан Иван Тѣртюнчю бир къауум сыйынмагъан боярланы къаушатханды эм къралгъа кесим башчылыкъ этерикме, властны кесим къолумда тутарыкъма деб билдиргенди.

1547 джыл ол патчах болгъанды. Къууанчылыкъ халда анъа патчахлыкъ венец¹—корона² кийдиргендиле. Ма алай Иван Тѣртюнчю кесим патчах этгенди. Орус къралда самодержавие³ салыннъанды.

Дворянла. Патчахны уллу аскери болгъанды. Ол аскерде къуллукъ этген адамлагъа дворянла дегендиле. Патчах дворянлагъа къуллукъ этгенлери ючюн джер бергенди. Дворянла къуллукъ этиб алгъан джерге поместье, ол джерни алгъан дворянлагъа уа помещикле дегендиле.

Патчах не къадар бай эмда кючлю болса, ол дворянлагъа кѣб джер берирге къолундан келгенди. Ол себебден дворянла патчахны кючлю эм деменъили болурун суйгендиле.

Иш.

1. Орус къралда самодержавие салыннъанды. Ол не зат болгъанын айтыгъыз.

2. Бу соруулагъа джууаб беригиз:

1) Алгъын заманда дворянла деб кимлеге айтхандыла?

2) Помещикле деб кимлеге эмда нек аталгъанды?

3) Дворянла патчахлыкъ властны бегитирге нек суйгендиле?

3. Орус къралда дворян аскер къалай къуралгъанын эмда сауутланнъанын айтыгъыз.

4. Орус аскерчилени сауутларыны суратын тетрада салыгъыз.

¹ Венец — патчахны башына кийдирилген багъалы бѣрк — корона.

² Корона — тюрлю-тюрлю окъуулары болгъан, патчахны тамадалыгъын, къолунда властны болгъанын кѣргюзген металл бѣрк.

³ Самодержавие — къралгъа джанъыз адам (патчах, император) оноу, башчылыкъ этген власт.

15—16 ёмюрледе орус аскерчилени сауутлары.

Рахатлык заманда дворянланы кёбюсю кеслерини джерлеринде джашагъандыла, патчахны биринчи чакъырыуу бла уа ала аскерге «атлы, адамлы, сауутлу» (кеслерини атлары, адамлары, сауутлары бла) табылыргъа борчлу болгъандыла. Хар ким сауутланалгъанына кёре сауутлангъанды. Байракъла темир кубеле джюрютгендиле. Бир-бирде аны юсю бла тюрлю-тюрлю металл кесекле тигилген ысхарла кёлек кийгендиле. (1). Темир кийими болмагъан сырылгъан къалын кийим — тегелей кийгенди (2). Башларын шлем бла джабхандыла. Урушда къылычла эм уллу бычакъла бла кесишгендиле (3—4). Садакъланы колчанлада¹ джюрютгендиле. Бир-бирде джаяны орнуна кеси атычуладан (самострель) атхандыла. Ол агъач сабха ишленнён къурч садакъ болгъанды; джаяны сампал бла тартдырыб бошлагъандыла (5). 15-чи ёмюрде от бла атылгъан сауут джайылыб башлагъанды (6). Кеслерин щитле (тегерек темир къанъала) бла сакълагъандыла (7). Урушда балтала бла кесишгендиле (8).

¹ Колчан — садакъ орун.

11. Элчилени кьулландырыу.

Элчилени джашаулары эмда ишлери. Къралда джашагъан адамланы кёбюсю элчиле болгъандыла. Аланы джашаулары кыйын эм джарлы эди. Элчиле тар къарангъы мекамлада джашагъандыла. Юйлени тёнъертгелеринде терезеге деб кесилген тешиклени бугъа кьууукъла бла джаба эдиле. Кече юйню джарытыргъа агъач чыракъчыкъны джандыра эдиле. Юйлени кёбюсюню оджакълары джокъ эди да, тютюн эшик бла неда терезе бла чыгъа эди. Юйню ичин джасагъанла — аман стол бла шиндик эмда сабий бешик эдиле. Элчиле тюрлерине терилени неда тонланы джайыб печь башларында джата эдиле.

Элчиле джерни ишлегендиле. Ала бурунча агъач къаладжюк бла сюргендиле. Сабанланы оракъ бла оргъандыла, ындырны цепле¹ бла басдыргъандыла.

Барщина бла оброк. Джер патчахны, боярланы, помещиклени неда клисаны къолунда болгъанды. Джер бла хайырлангъанлары ючюн, элчиле джер иелени сабанларын сюргендиле, оргъандыла, бичен, отун этгендиле эмда тюрлю-тюрлю башха ишлени толтургъандыла. Джер иеге, бариннге этилген аллай ишге барщина дегендиле.

Алай а джер иеле бир барщина бла къалмагъандыла. Ала элчилени кеслерини ашарыкъ затларындан — мюрзеуден, джаудан, гакгыдан, этден ююш излегендиле. Анъа оброк дегендиле.

Элчилени бир джер иеден бирсисине кёчюулери. Патчах помещиклени айтханлары бла: элчиле кеслерини иелеринден, тышында джер ишле бошалгъандан сора, кыш башланыб Юрьев кюн² кирсе кетерге боллукъдула, деб джорукъ салгъанды. Элчи кесини иесинден кетерге излесе, ол аны джибермей, элчи хайырлангъан арбаз ючюн тёлеу («пожилое») даулагъанды.

Элчиге ол тёлеуню тёлеген тынч болмагъанды. Адам орналмагъан джер аз къалгъан эди. Ол себебден бир джер иеден бирине кёчюб тургъандыла. Элчиле «иги» барин табарбыз деб ышангъандыла.

Джер иелеге ишчиле джетмегендиле. Ол себебден ала сёз бла алдаб элчилени башха помещикледен кеслерине тартхандыла, ала ючюн пожилое эмда башха борчланы тёлегендиле, элчи-

¹ Цеп — ындыр басхан къол сауут.

² Юрьев кюн — 26 ноябрда болгъанды.

лени ўа кеслерине элтгендиле. Бир-бирде улуу джер иеле кес-
лерини джумушчуларыны болушлукълары бла элчилени кюч
этиб элтгенлери да болгъанды.

Хар къайда да джорукъла бирча болгъанлары себебли, элчи-
лени джанъы джерде джашаулары алгъындан тынч болмай эди.

Элчиле дагъыда иги боллукъ болур деб ышана, бир джерден
бир джерге кѣб кѣче эдиле.

1581 джыл Иван Грозный патчах элчилени бир джерден бир
джерге кѣчюүлерин тыйгъанды. Элчиле бу джылда да алгъынча
Юрьев кюнню сакълагъандыла, алай а кѣчерге болмагъанын
билгендиле. Элчи къалайда джашай эсе, анда къалыргъа керек
эди. Андан бери — «Ма, амма, сеннѣ Юрьев кюн да!» — деген
айтыу барады.

Алай бла патчах эмда помещикле элчилени джерге бегит-
гендиле, аланы къул этгендиле. Къулландырылгъан элчиле, ала-
ны къатынлары, сабийлери кеслерини иелеринден кетерге бол-
магъандыла. Ала помещикге ишлерге керек эдиле.

«Ма, амма, сеннѣ Юрьев кюн да!»

Элчилени къачханлары. Элчиле не этерге керек эдиле? Кёб-ле помещикледен къачхандыла, чегетледе букъгъандыла, джыйылыб отрядла болуб кёб кере кеслерини джегиучюлерине чабхандыла.

Бир къауум элчиле къралны къыйырларына, артыкъ да бек Дон суугъа къачхандыла. Мында алкъын не боярла, не помещикле болмагъандыла. Қъачхынчыла башларына бошлукълары болгъан адамла болгъандыла. Алагъа къазакъла дегендиле.

Иш.

1. Элчилени 16-чы ёмюрде ишлерини, джашауларыны юсюнден хапар айтыгъыз.
2. Барщина, оброк деб неге айтхандыла?
3. Қъазакъла деб кимлеге айтхандыла?

12. Польшачы зорчула бла кюрешю.

Польшачы зорчуланы Орус къралгъа киргенлери. Бурунню орус джерлени кёбюсю Орус къралгъа киргенди. Алай а Украина деб аталгъан юг Русьну эмда кюнбатхан Русьну (анъа Акъ Русь неда Белорусь дегендиле) польшачы помещикле зорлукъ бла алгъандыла. Ала украиначыла бла белорусчуланы къул этгендиле эмда бай орус джерлени алыргъа кюрешгендиле. 17-чи ёмюрню аллында ала Орус къралгъа чабхандыла. Зорчула Москваны алгъандыла.

Алай а халкъ анъа разы болуб къалмагъанды. Талай замандан Москвада зорчулагъа къаршчы восстание чыкъгъанды. Анъа батыр эмда джуртун суйген Димитрий Пожарский бий башчылыкъ этгенди.

Польшачы отрядла восстание этгенлени чачаргъа дыгалас этгендиле, алай а оруслула орамлагъа столладан, къанъаладан, тёнъертге агъачладан буруу этгендиле. Ала зорчулагъа шкокладан къуйгъандыла, юй башладан, бурууладан ташланы атхандыла. Польшачы офицерлени къайсысы эсе да: «Отну! Отну! Джандыр юйлени!» — деб къычыргъанды. Джаула агъач шарны джандыргъандыла, кеслери уа кремльде таш къабыргъаланы артларына букъандыла.

Урушда эмда от джаннъанда кѣб оруслу ёлгенди. Согъушда Пожарский бий джаралы болгъанды.

Москваны алыннъан хапары бютеу Россиягъа джайылгъанды. Халкъ джау бла къазауат этерге къобханды. Элчиле чегетлеге кетиб, партизан отрядла къурагъандыла. Полякладан джашыртын Москвадан бютеу къралгъа къагъытла (письмола) джиберилгендиле. Ала бютеу орус адамла биригиб, кючню джыйыб, Орус джерни джаудан ариулар ючюн къобсунла деб чакъыра эдиле.

Халкъ ополчение. Аллаи къагъытланы бири Нижний Новгород шахаргъа (энди Горький шахар) келгенди. Нижегородчула улуу площадха джыйылгъандыла. Халкъ дауур этгенди, къайгылы болгъанды, джуртубузгъа къалай болушлукъ этейик? Ненден тебрейик? — дегенди.

Козьма Минин мийик джерге ёрлегенди. Мининни шахарда иги билгендиле. Шахарчыла аны джуртун суйгени ючюн суйгендиле, тюзлюгю эм акъылы ючюн анъа сый бергендиле.

Халкъ кымсыз болгъанды. Минин не айтырыкъды деб сакълагъандыла.

«Орус адамла! — деб башлагъанды Минин. — Биз Орус къралгъа болушургъа излей эсек, — бир затны да аямазбыз. Иш улуу ишди, биз аны толтурубуз!» Минин халкъны зорчулагъа къаршчы чыгыгъыз деб чакъыргъанды. Ол, халкъ аскер къурагъа керекди, алай а аны ючюн сауут, ачха керекди дегенди.

Нижегородчула Мининни чакъырыуна иги къозгъалгъандыла. Адамла кеслеринде болгъан эм багъалы затланы барын да бергендиле. Кими тонун неда кюмюш саутун келтиргенди, кими бармагъындан джюзюгюн алыб бергенди. Джарлыла арт капеклерин келтиргендиле. Нижний Новгородда ашыгыш халкъ аскер — ополчение къуралгъанды. Анъа башчылыкъ этерге Минин бла Пожарский бий салыннъан эдиле.

Узаймай ополчение кѣб шахарланы, эллени юслери бла Москвагъа атланнъанды. Джолда ол ёсгенден ёсюб баргъанды. Анъа хаман джанъы-джанъы кеслери суйюб келгенле къошула эдиле. Орусула бла бирге татарлыла эм Поволжьени башха халкълары келе эдиле. Нижегородчу ополчениелеге украиначы отрядла да къошулгъандыла. Джау бла кюрешге бютеу халкъ къобханды.

Мининни нижегородчуланы чакъырыуу.
(К. Е. Маковский художникни суратындан.)

Иван Сусанини джигитлиги.

Польшачы отряд Кострома шахаргъа бара тургъанды. Джаула джолну билмегендиле. Ала элге кириб: «Бизни шахаргъа элтигиз»,— дегендиле. Къарт элчи Иван Сусанин зорчулагъа джол усда болуб тебregenди. Къыш эди. Сусанин джауну бир тюрлю бир джол болмагъан, адам джюрюмеген чететни ичине элтгенди. Зорчула алданнъанларын анъылагъандыла. Ала къартны уллу бычакъла бла дукгуллагъандыла, алай а кеслери да къырылгъандыла.

Иван Сусанин кесини джашауун ата джурту ючюн бергенди.

1612 джылны къачында халкъ ополчение Москвагъа джетиб, кремльде чёкген джаулану тегереклерин къуршалагъанды. Къарты урушла баргъандыла. Ахырында Кремль башына бош болгъанды. Джаула кеслерин бергендиле. Ополчениелени башчылары Димитрий Пожарский бла Козьма Минин батыр сермешгендиле.

Иш.

1. Хапаргъа план:

1) Буруннъу орус джерлени польшачы помещикле алгъанлары.

2) 17-чи ёмюрню аллында польшачы помещиклени Орус къралгъа киргенлери.

3) Зорчула Москвада.

- 4) Москвада восстание.
  - 5) Минин бла Пожарский башчылары болган халкъ ополчение кырау.
  - 6) Москваны бошлау.
2. Иван Сусанини джигитлигинден хапар айтыгъыз.
  3. 1612 джыл кыайсы ёмрге киреди?

13. Украинаны Россиягъа джанъыдан кыошулуу.

Польшачы помещиклени Украина бла Белоруссияда берген азаблары. Польшачы помещикле Россияны кыул эталмагъандыла, алай а Украина бла Белоруссияны кыолда тутхандыла.

Зорчула урунган халкъны джекгендиле. Ала элчиледен джерни сыйыргъандыла, малны сургендиле, Украина, белорус школланы джабхандыла, аланы кеслерини тиллеринде джазылган китабланы кыурутхандыла. Польшачы помещикле Украина эмда Белоруссия халкъла кеслерини тиллерин унутурларын эмда кеслерини ата джуртларын атарларын излегендиле. Элчилени бютеу ырысхылары эмда джашаулары польшачы помещиклени властында болгъандыла. Украин, белорус бийле бла боярла польшачы зорчуланы биргелерине халкъны кысхандыла.

Унуыгъанла кыул этиб джегиуучюле бла кюрешни тохдатмагъандыла. Кёб адам зорлукъдан кыачханды, Днепрны энишге кийик тюзлеге кетгендиле эмда анда кыазакъла болгъандыла.

Кыазакъла бла элчиле польшачы помещиклени властына кыаршчы кёб джолда восстаниеле ачхандыла.

Украиначы халкъны бошлукъ ючюн кюрешгени. Украинада эм уллу восстание 1648 джыл ачылгъанды. Джау бла кюрешге бютеу Украина халкъ чыкыгъанды. Белорусула да кыобхандыла. Элчиле балталаны, чалкыыланы, сенеклени алыб, кеслерини джерлеринден польшачы помещиклерин кысыдаб башлагъандыла. Восстание ачханланы аскерлери кюнден кюннге ёсгенди. Анъа джигит эм таукел башчы Богдан Хмельницкий тамадалыкъ этгенди.

Польшаны аскерчилерини начальниги махданыб былай айтды: «Сыйсыз элчилеге кыаршчы кёб аскер иерге айыбды. Аланы сыбыртхыла бла чачарла». Алай болса да Хмельницкийни отрядлары польшачы помещиклени аскерин ууатыб, аны махданчакъ начальнигин пленнге алгъандыла.

Польшаны помещиклерини Украина элчилеге артыкчылыктары.

Элчи уллу джасакны төлеялмаганды. Помещик элчилеге арбасыны ёгюзлерин ийдиртиб, аланы кесини арбазына сюрдююрте буйрукъ бергенди. Джаш элчи аны унамаганды. Помещик анъа артыкчылыкъ этгенди. Элгенни къатыны ачы джылайды. Элчиле ачудан джумдурукъларын къысадыла. Ала бусагъатда не эталлыкдыла? Алай а ала кёзююу къайтыр заман келир деб ийнанандыла.

Восстание этгенлеге орусула болушхандыла: ала Хмельницкийни аскеринде болуб урушхандыла, сауут, от, ётмек келтиргендиле.

Уруш алты джылгъа созулганды. Украина халкъны кёб джититлик хорламлары болганды. Алай а Польшаны помещиклери джанъы кюч джыйыб, дагъыда Украинагъа уруш эте келгендиле.

Украинаны Россиягъа джанъыдан къошулганы. Украиначыла алагъа болушурукъ джанъыз аланы къарнашлары—орус халкъ болганын, Украина бла Россиягъа бир кърал болургъа кереклисин анъылагандыла. Украиначы халкъны чакъырыууна орусула бек иги къарагандыла. Украинагъа москвачы келечиле (посолла) келгендиле.

1654 джыл 8 январда Переяслав шахарда Богдан Хмельницкий халкъ джыйылыуу — раданы джыйганды. Былайгъа къазакъла, элчиле, ремесленникле, шахар джарлыла келгендиле. Бютеу Украина джерни барындан адамла джыйылгандыла.

Площадха Богдан Хмельницкий чыкыгъанды. Аны биргесине москвачы келечиле бар эдиле. «Польшаны помещиклерине бой-сунургъамы огъесе къарнаш орус халкъ бла бирлеширгеми сюе-сиз?» — деб Хмельницкий соргъанды. Тёрт джанындан: «Орус-лула бла бирге болургъа сюебиз?» — дегендиле.

Переяслав рада: «Украина халкъгъа ёмюрлюкге дери орус халкъ бла бирге болургъа», — деб оноу этгенди.

Эки уллу къарнаш халкъ джанъыдан бир кърал болдула. Кертиди, украин халкъ патчахлыкъ унукъдуруугъа тюшгенди. Украинада кеслерини помещиклери унукъдуруу да сакълангъанды. Алай болса да Украинаны Россиягъа джанъыдан къошулууу эки къарнаш халкълагъа да хайырлы эм керекли эди. Эки-сини да бирча джаулары бла къаршчы кюреширге, мюлк джюрютурге алагъа биргелей тынч болгъанды. Джылдан джылгъа аланы шохлукълары ёсгенди.

Иш.

1. Башланы ичинде башлагъа кёре хапар хазырлагъыз.
2. Украина эмда орус халкъла бир-бирлерине джанъыдан къошулургъа нек излегендиле?
3. 1654 джыл къайсы ёмюрде болгъанды.

14. Сибирь 16—17 ёмюрледе.

Сибирь бла Къазахстанны халкълары. Кюнчыкыгъанда 16-чы ёмюрде огъуна Орус къралны джерлери Урал таулагъа дери джетгендиле. Европа Урал бла бошалады. Урал тауланы ары джаны Азияды. Азияны север джанына Сибирь дейдиле. Сибирни джери уллуду. Ол джанъыз кеси бютеу Европадан абаданды. Алай а Сибирде джашагъан адам аз эди.

Сибирни джерини кёбюсюн къалын чегетле — тайга басыб эди. Тайгада адамлагъа аз тюберге боллукъ эди. Хантыла, эвенкле, якутлула эм башха сибирь халкъла тайгада сууланы джыгъаларында тюшген эдиле. Ала уучула, чабакчыла болгъандыла, бир-бирде уа буула да джюрютгендиле. Ала садакъла, джаяла бла къанатлылагъа, соболлагъа, агъач къоянлагъа эмда башха джаныуарлагъа уугъа джюрюгендиле. Къурукъладан ишле-

Навёки с Москвой, навеки с русским народом. (С картины художника М. И. Хмелько.)

ниб, юслери агъач къабукъ бла джабылгъан балаганлада джа-шагъандыла.

Сибирни югунда эмда аны бла хоншу Қъазахстанда минъле бла километрлеге степле созулгъандыла. Алада татарлыла, къазахлыла, бурятлыла джашагъандыла. Қъой, тьюе сюрюулери, ат джылкылары бла ала бир джерден бир джерге кёчюб тургъандыла. Ала чачылыб джыйылычу, юсуне кийиз тартылгъан тегерек мекамлада — юрталада джашагъандыла. Бай малчыла аланы эркинликлериндеги адамланы хатерсиз джекгендиле. Кеслерини ичлериндеги бийчикле халкъдан джасакъ джыйгъандыла.

Сибирни Россиягъа къошулуу. Сибирь кесини байлыгъы, артыкъсыз да тюклю джаныуарлары, бла бек эртдеден огъуна кесине кёз къаратханды.

16-чы ёмюрде огъуна Сибирге къазакъ отрядла атлангъандыла. Аланы шоклары бла тоблары болгъанды, ол себебден анда джашагъанла бла сермешиуледе хар заманда да хорлагъандыла. Қъазакъланы ызындан патчах джиберген аскер отрядла баргъандыла. Сибирде джашагъанлагъа башчылыкъ этерге патчахны оноучулары (воеводлары) келгендиле.

Джюз джылны ичинде оруслула Тихий океанны джагъаларына джетгинчи хаман арыдан ары кюнчыкъгъаннга барыб тургъандыла. 17-чи ёмюрню аягъына бютеу Сибирни джери хазна къалмай Орус къралгъа къошулгъанды, аны адамлары уа патчахны властына тюшгендиле.

Сибирни джашауунда жангъы зат. Сибирни бош джерлерине Россиядан элчиле кёчюб башлагъандыла. Қъолунда балта бла тайганы ариуламакълыкъ, ёмюрде сюрюлмеген джерлени къаладажюк бла ишлемеклик кыйын болгъанды. Алай болса да адамла ишден къоркъмагъандыла. Кёб бармай Сибирни кесинде мюрзеу болгъанды.

Шахарла ишлениб башлагъандыла. Алагъа урунган адамла кёче-кёче баргъандыла. Магъадан таба билиучю оруслула темир болган джерлени ачхандыла, алтын табхандыла. Орус элчиледен Сибирни халкълары джерге урунуу ишни билгендиле, ремесленникле аланы тюрлю-тюрлю ремесло ишлеге юретгендиле. Анда джашагъанла оруслуладан от бла атылган сауутну хайырландырыгъа, джылы агъач юйле ишлерге юренгендиле. Оруслула бла бирге Сибирни халкълары джегиучюлеге — патчах воеводлагъа къаршчы кюрешгендиле.

Иш.

1. Башны ичинде башлагъа кёре хапар хазырлагъыз.

2. 2-чи картаны 3-чю карта бла тенълешдиригиз. Картада Орус кърал 16-чы, 17-чи ёмюрледе къалай женъбергенине къарагъыз.

15. Степан Разинни башчылыгъы бла элчиле эмда къазакъла этген восстание.

Элчилени къууландырыб бошау. Элчилени джашаулары къыйындан къыйын болуб баргъанды. Аланы кёбюсю кеслерини помещиклеринден къачыб тургъандыла. Аланы иелери онбеш джылны ичинде къачханланы излеб ызларына къайтарыргъа эркинликлери болгъанды.

1649 джыл патчах боярланы, дворянланы эм башха бай адамланы джыйыб, ала бла биргелей къачхан элчилени излерге, азабларгъа, арадан не кёб заман кетсе да, къачханла табылсала, аланы иелерине къайтарыргъа деб оноу этгенди.

Алай бла элчиле кетмезча помещикни джерине бегигендиле. Аланы къууландыргъандыла. Элчиле помещиклени къолларында аланы энчи мюклерича джюрюгендиле. Аллай джорукълагъа крепостное право (къууланы тутаргъа эркинлик), элчилеге уа къулла (крепостнойла) дегендиле.

Къазакъланы джашаулары къалай тюрленнёнди. Алай болса да элчиле помещикледен къачыуну бардыргъандыла. Алгъынча ала Донна къазакълагъа барыб тургъандыла. Алай а 17-чи ёмюрде Донда да эркин джашау къалмагъанды. Анда да бош джерле къалмагъанны орнунда болгъанды. Аланы алгъаракъ келген къазакъла кючлегендиле. Ала кеслерине мюлк къураб бай джашагъандыла. Кёб къазакълны уа джугъу да болмагъанды. Алагъа зыкгылла (голытьба) дегендиле. Зыкгылла байлагъа ишлерге керек болгъандыла.

Къачхынчы элчиле бла къазакъ голытьбалагъа не этерик эдиле? Ала отрядла къурагъандыла, къайыкъла этгендиле, Дон бла Волгада джюзюб айланнъандыла, байлагъа чабхандыла. Голытьбагъа атаман¹ Степан Тимофеевич Разин болгъанды.

---

¹ А т а м а н — башчы.

Раин эччилени восстаниге чакъырады.

Астраханн алыу. 1670 джыл Разинни къзакълары восстаниени башлагъандыла. Ала Астраханнъа келгендиле.

Астраханъ Волганы джагъасындады. Аны тегереги иги бегиб болгъанды, аны алмакълыкъ алай тынч болмагъанды. Алай болса да Разиннъе болушлукъгъа уруннъан халкъ: ремесленникле, ууакъ сатыучула, сахар джарлыла келгендиле. Ала къабакъ эшиклени ачыб, восстаниечилени сахаргъа ийгендиле. Джарлыла Разиннъе къошулуб, кеслерини унукъдуруучуларын бошаб башлагъандыла. Илгеннъен воеводла — къаланы, сахарны да тамадасы — къонъураула болгъан джерде букъгъанды. Аны табыб, къонъураула болгъан джерден энишге атхандыла. Восстаниечиле патчахны башха эгетлерин да къыргъандыла.

Разинни отрядлары ай чакъланы Астраханда туруб, андан сора Волганы ёрге атланнъандыла.

Разинни чакъырулары. Эркинликлери болмагъан эмда бош тюз адамлагъа джигит атаман былай айтханды: «Мен байлагъа къаршчы барама. Энди алагъа, сизни инджитгенлеге, дерт къайтарыгъыз. Мен сизге бошлукъ берирге келгенме! Сиз мени къарнашларым эмда балаларымсыз. Патчахха ўа мен къаршчы бармайма». Патчах халкъ ючюн къайгырады деб Разинни кёлюне алай келгенди. Патчахла эм ал бурун помещикле ючюн къайгыргъанларын эм хар не затны да алагъа этгенлерин ол анъыламагъанды.

Элчилени восстаниеси. Къзакъла бир-бири ызындан шараланы алыб баргъандыла. Поволжьени къуллеры—оруслула, татарлыла, мордвалыла хар джерге да восстание къаўгъа ачхандыла. Уруннъанланы барыны да, орусуланы, орусулудан башхаланы да бирча джаулары помещикле эмда башха джегиучуле эдиле.

Алай а элчилеге бирлешиб, кеслерини бютеу кючлерин бирге джыймакълыкъ къыйын эди, не ючюн десенъ ала башха-башха элдеде, бир-бирлеринден узакъда джашагъандыла. Къайсы болса да бир элде элчиле кеслерини помещиклерин ёлтюрселе, аны юйюн кюйдюрселе, ала кеслерини ишлерин тындыргъаннъа тергей эдиле. Бир помещикден бошагъан тынч болгъанлыкъгъа, помещикле бары да биргелей уллу кюч болгъанына ала сагъыш этмей эдиле. Помещиклени патчах бирлешдиргенин эмда патчахны аскерлери помещиклени сакълагъанларын элчиле анъыламагъандыла. Элчиле патчахны властына къаршчы бармагъандыла. Ала къуру «иги» патчахны кюсегендиле.

Восстаниени джукълатылыннъаны. Патчах восстание этгенлеге къраршы кесини уллу эмда иги сауутланнъан аскерин ашыгыш джибергенди. Восстание этгенле батыр урушхандыла, алай'а Симбирск (энди Ульяновск) шахарны къатында хорланнъандыла. Разин кеси къутулалгъанды. Бир гитче отряды бла ол Доннъа, кесини джуртуна, кетгенди. Разин джанъы кюч джыйыб, дагыда кюрешни бардырыргъа мурат этгенди. Алай болгъанлыкъгъа бай къазакъла элчилени вождун тутуб патчахны эгетлерине бергендиле. Степан Разинни ёлтюргендиле.

Патчах бла помещикле восстание этгенлени хатерсиз халклегендиле. Аланы ёлтюрюнчю сыбыртхыла бла туюгендиле, башларын тюшюртгендиле, асмакъгъа асхандыла.

Степан Разинни башчылыгы бла болгъан элчилени восстаниеси джукълатылыннъанды. Алай'а патчахны хатерсиз къатылыгы элчилени тохдатмагъанды. Ала кеслерини джегиучюлени андан да бек кёрюб болмай тебрегендиле.

Степан Разинни восстаниесинден бери хазна къалмай ючдюз джыл озгъанды. Алай'а халкъны насыбы ючюн ёхдем кюрешчи бизни халкъыбызны джюрегинден кетмегенди. Разинни юсюнден джырла джырланадыла, аны юсюнден китабла джазылгъандыла.

Иш.

1. Башланы ичинде башлагъа кёре хапар хазырлагъыз.
2. Сагъыш этигиз, элчиле бла къазакъланы восстаниеси нек хорланнъанды?
3. Восстаниени къалайда болгъанын картада кёрдюзюгюз.
4. 1670 джыл къайсы ёмюрге саналады?

Россия 18-чи эмда 19-чу ёмюрню биринчи джарымында.

16. Балтий тенъизге чыгъар ючюн кюрешю.

Украина бла джанъыдан бир болуб, Сибирь да къошулгъандан сора Россияда сатыу-алыу джарыгъанды. Аныча тыш къралла бла сатыу-алыу да ёсгенди. Тенъизлени ары джаны къраллагъа товарланы кемеле бла ташыгъандыла, алай

Кеме ишлеуде.

болгъанлыкъгъа Россияны кесини не кемелери, не кемеле джюрюрге таб тенгизлери болмагъанды. Къара тенгизни север джагъаларын тюрк зорчула алгъандыла, Балтий тенгизни бурннъу орус джагъаларын эмда латышланы, эстонлуланы алагъа къарагъан джерлерин а Швеция алгъанды. Турция бла Швеция Россияны тенгизледен айыргъандыла эмда аны башха къралла бла иш бардырыууна заран болгъандыла.

1700 джыл Балтий тенгизни джагъалары ючюн Россия Швеция бла уруш башлагъанды. Орус аскер швед отрядны Нарва крепостда къуршалагъанды. Орус полкла кёб эдиле, алай'а къарыусуз юренинъен эдиле, аман сауутланнъан эдиле. Аскерни иги кесеги дворян отрядладан болгъанды. Дворянла элледен кеслерини адамлары бла, эски сауутлары бла бир тюрлю бир аскер хазырлануулары болмагъанлай урушха баргъандыла. Тобла, ядрола, шкок от аз болгъандыла. Нарваны алыу созулгъанды.

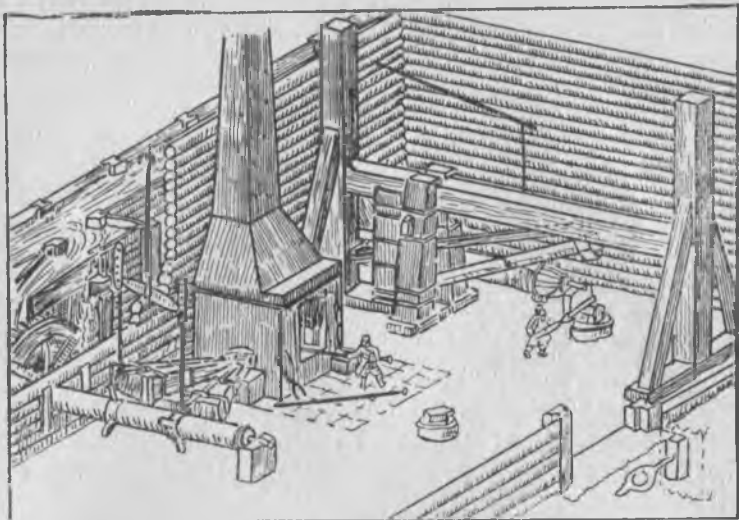
Къуршаланнъанлагъа болушлукъгъа уллу швед аскер джетгенди. Швеция бек кючлю кърал болгъанды, аны аскери да дунияда иги аскерлени бирине саналгъанды. Орус полкла хорланнъандыла.

Болумну тюзетирге керек эди. Акъыллы эм джигер патчахны Петр Биринчини башчылыгъы бла орус аскерни джанъыдан джарашдыруу башланнъанды. Бютеу къралда солдатланы джыйгъандыла, аланы кёбю элчиледен болгъанды. Джаяу эм атлы полкла къуралгъандыла. Солдатланы уруш ишге иги юретиб башлагъандыла. Петр Биринчи офицерлеге математиканы, инженер ишни дагъыда башха илмуланы окъутдургъанды, Уралда, Тулада дагъыда башха шахарлада сауут этген джанъы заводла ишленнъендиле. Металл джетмегенди. Ол себебден бир къауум клисаладан къонфураулары алыб, аланы эритиб тобла этгендиле.

Дженгил заманны ичинде орус аскер къарыулу болгъанды. Он швед аскерлени ууатыб, Нева суу акъгъан джерде Фин заливге чыкыгъанды.

Алайда, Неваны аягъында, туура тенгизни къатында, 1703 джыл къала эм джанъы Петербург шахар (энди Ленинград) орналгъандыла.

Нева сууну алаша джагъаларында джукъа чегет ёсгенди, мырдыла болгъандыла. Зор бла ишге джыйылгъан элчиле бла усдала тобукъларына дери балчыкъгъа батыб ишлегендиле, башы

Суу бла ишлеген заводда металланы эритиу эмда джасау.
Металл джасалыр ючюн мийик оджагы болгъан от аузда (горнда) кызады. Кёрюк да, улуу чөгюч да кюч бла ишлейдиле. Суу кырыкъ бла келиб, чархха агъады. Чарх тегерек айланады да анъа салынгъан механизмлени кымылдатыб, кёрюклени юрдюреди, аны кибик чөгючню да келтюреди, ийдиреди.

ачыкъ джерледе кече къалгъандыла, кийим кюрутур эмда джылыныр джер табмагъандыла. Иш ишленнъен джерде азыкъ болмай, ачыкъ джетгенди. Кёб ишчи ёлгенди.

Шахар ёсгенди. Кёб турмай аны тюз орамларыны узунуча ариу таш юйле санынгъандыла. Алагъа бай дворянла бла кюпселе кечгендиле. Петр Биринчи джангъы шахарны Орус къралгъа ара сахар этгенди.

Петербургда флот ишленнъенди. Шахаргъа кеме агъач джюкленнъен арбала тизилгендиле. Мычхыла шуулдагъандыла, балтала таркъ-туркъ этгендиле, болгъан резина, чыракъ, бояу ийисден толгъанды. Орус адамла алагъа джангъы болгъан ишни дженбил огъуна билиб, алапат кеме ишлеучю усдала болгъандыла. Кёб турмайын Балтий тенгызге Россияны кесини флоту чыкъгъанды. Орус кемеле узакъ къраллагъа баргъандыла. Англиячы эмда башха тыш къраллы кемеле петербург гаванны толтуруб тургъандыла.

Парусла этер ючюн флотха гетен, солдатлагъа кийим этер ючюн аскерге схарла керек эди. Тобла эмда башха сауутла ке-

рек эдиле. Джангы ара шахарны ишлер ючюн, кѣб кирпич, темир, мияла керек болгъанды. Аланы барын да хазырларгъа керек эди. Россияда промышленность дженъил ёсюб башлагъанды.

Аскерни сауугландырыргъа, флотну къуаргъа, джангы шахарла эм заводла ишлерге кѣб ачха керек болгъанды. Кърал ачханы элчиледен джыйгъанды. Элчиле мюрзеулерин эмда кеслерини башха ашарыкъ затларын сатаргъа, кеслери ач болургъа, ачханы уа къралгъа берирге керек болгъандыла. Ачхалары болмагъан элчилени энчи затларын сыйыргъандыла, джангыз ийнеклерин неда атларын сюргендиле.

Элчиле къаугъала чыгъаргъандыла, алай болса да патчах аскерле аланы аяусуз джукълатхандыла.

Дворянла-помещикле Петр Биринчи патчахны башчылыгъы бла Россияны кючлю этгендиле, алай а ол затны элчилени унукъдурууну юсю бла этгендиле.

Иш.

1. Хапаргъа план:

1) Россиягъа тенъизге чыгъаргъа амалсыз керек болгъаны.

2) Нарваны къатында орус аскерлени хорланнъаны.

3) Аскерни джангыдан джарашдыруу.

4) Петербургну ишлениуу.

5) Флотну къуралууу.

6) Промышленностну ёсюуу.

7) Элчилени джегиуу.

2. Картагъа къарагъыз. Швед эм тюрк артыкълыкъчыла Россияны тенъизлеге чыгъар джолларын къалайлада кесгенлерин кѣргюзюгюз. Картада Петербургну табыгъыз.

3. 48 бетдеги сурат бла 12 бетдеги суратны тенълешдиригиз. Металланы эритиуу техниканы къалай тюрленнъенин кѣргюзюгюз.

4. 1700 бла 1703 джылла къайсы ёмюрге саналадыла?

17. Полтава уруш.

Карл Онекинчи деген швед патчах кесини аскер кючюню асламын Россиягъа къаршчы айландыргъанды. Ол аскерни Украинаны ичи бла тебретгенди. Швед патчах орус эмда украин халкъланы бир-бирине этиб, алай бла кесини хорламын тынч

этер муратлы болгъанды. Алай болса да Карл Онекинчи джанылгъанды. Украиначыла оруслаула бла биргелей эки хаякъгъа да бирча джаууу гъа къаршычы чыкъгъандыла.

1709 джыл швед аскер Полтава шахаргъа джетиб, аны къуршалагъанды. Былайгъа, шведлени алларына Пётр Биринчини башчылыгы бла орус аскерле ашыгыш тебрегендиле.

1709 джыл 27 июнда швед эмда орус аскерле тубешгендиле. Шведле алгъа мыллык атхандыла. Алай'а билмей тургъанлай ала оруслаулары джерден бетджанларына (редутлагъа) тюртюлендиле. Уруш ачылгъанды, анда артыкълыкчыла къб урушчуларындан бошагъандыла. Шведле бегиген орус джерлени кюнден-бутдан алалгъандыла эмда кеслерини сафларын урушну уллу баргъан джеринде джарашдыргъандыла.

Кеслерин оруслаула да джарашдыргъандыла. Арасында джаяула, къыйырларында атлыла болгъандыла. Пётр Биринчи аскерлеге айланыб къарагъанды.

«Урушчула!— дегенди ол.— Ма келди, Ата джуртну джазыуун айтырыкъ сагъат. Сиз Пётр ючюн болмай, кърал ючюн, джурт ючюн урушханыгызыны билигиз!»

Швед полкла орус аскерни юсюне тебрегендиле.

Сора уруш, Полтава уруш башлангъанды...

Окъла джююлдегендиле, тобладан зангъырдаб чоюн ядрола учхандыла. Болгъан бары тютюнден толгъанды. Дауурбаз къагъылгъан тауушла бла швед джаяу аскер сюнью урушха киргенди. Кючлю сюнью уруш болгъанды.

Шведли, оруслау — чанчады, туурайды, кеседи.

Дауурбаз таууш, къычыргъан, гыжылдагъан.

Тобла кюкюреген, ат аякъ таууш, кишигеген, сарнагъан,

Элом да, джаханим да тёрт джанындан.

Орус аскерлени къыйырларында тургъан атлы аскер атакагъа киргенди. «Ура!» деб къычырыб, ол джауулары полкларын къуршалагъанды. Швед солдатла къаджыкъмай урушхандыла.

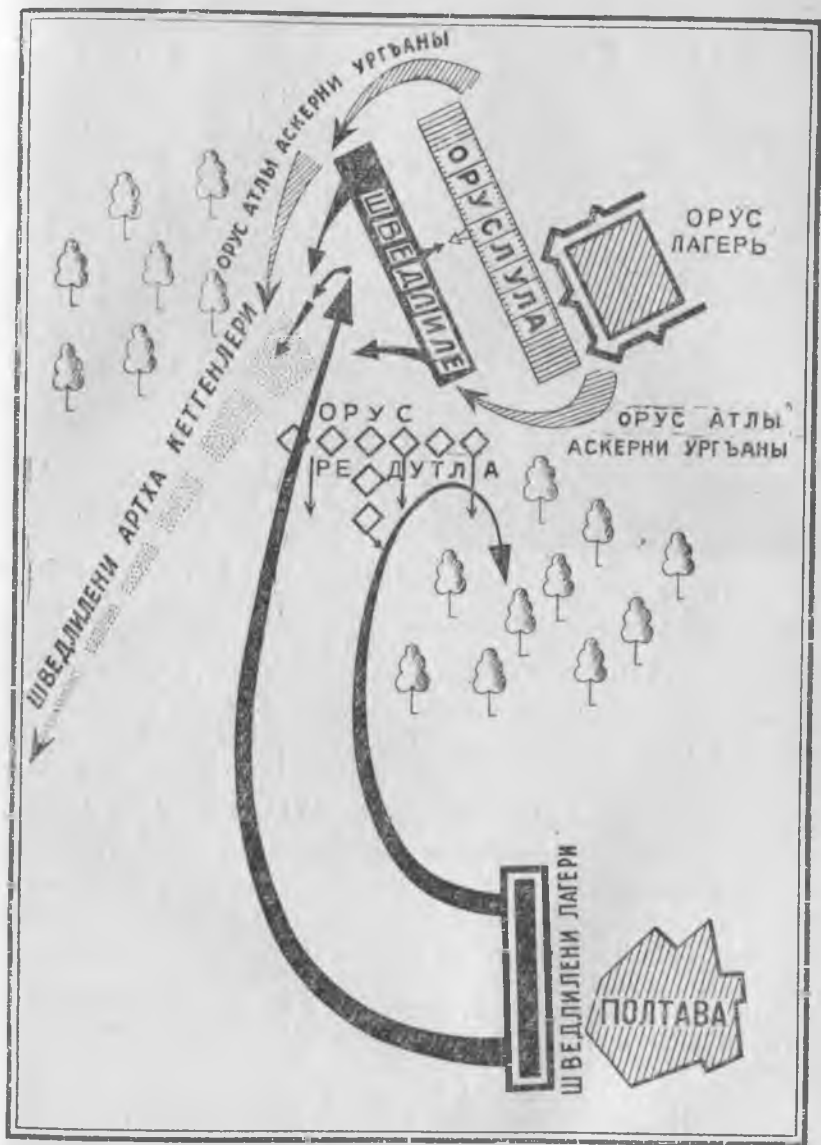
Алай'а джууукъду, джууукъду кёсюу хорламгъа.

Ура! Биз ууатабыз; бюгюледиле шведле.

Ой сыйлы сагъат! Ой сыйлы тюрсюн!

Энтда бир сокъсакъ — къачдыла джауула.

(А. С. Пушкин, Полтава)

Полтава урушну планы.

Пётр Биринчии
заманында орус солдатла.

Швед аскерле келген кючню тьялмагъандыла. Аланы тизгинлеринде бары да къатышхандыла. Карл Онекинчи кесини аскерчилерин тыяргъа кюрешгенди:

«Шведле! Шведле! — деб къычыргъанды ол.— Ыйлыкъды сизге шведле! Тохдагъыз!»

Алай болгъанлыкъгъа патчах айтханнъа киши сыйынмагъанды. Швед аскерле уруш баргъан джерден къачхандыла. Кёб турмай ала къуршаланнъандыла да кеслерин пленнъе бергендиле. Карл Онекинчи кеси кючден-бутдан къутулгъанды.

Полтава урушдан сора Швеция бла уруш дагъыда 12 джылны баргъанды. Ол джылланы ичинде оруслула джерде,

тенъизде да кёб махдаулу хорламла этгендиле. Орус халкъны тенъизге чыгъар джол ючюн кёб заманны баргъан къыйын кюреши 1721 джыл толу хорлам бла бошалгъанды. Нева сууну эмда Фин заливри буруннъу орус джагъалары джанъыдан Россия къралны къолуна къайтхандыла. Аладан сора да Россиягъа латышла бла эстонлуланы Швециядан хорлаб алыннъан джерлери къошулгъандыла.

Иш.

1. Полтава урушну планын анылагъыз.
2. Полтава урушну юсюнден хапар хазырлагъыз.
3. Россияны Швеция бла урушу не бла бошалгъанды? Россиягъа къайсы джерле къошулгъандыла? Аланы картада кёрюсююз.

18. Уллу орус алим М. В. Ломоносов.

Къралгъа не къадар кёб окъуулу адамла керек болгъандыла. Ала кемелени ишлерге эмда джюрютюрге, магъаданны эмда алтынны табаргъа эм кёб башха ишлени толтурургъа керек эдиле. Аны ючюн Россияда аллайлагъа керекли: тенъиз, артил-

М. В. Ломоносовну ишлей тургъаны.

лерия, медицина школла къралыб башлагъандыла. Илму ишни бардырыр ючюн, 1725 джыл илму Академия ачылгъанды. Алай'а ол кёзюде алимле-академикле хазна къалмай бары да башха къралчыладан эдиле.

Биринчи уллу орус алим-академик Михаил Васильевич Ломоносов болгъанды.

Ломоносов сууукъ Акъ тенъизни джагъасында элчи юйдегиде туугъанды. Аны атасы чабакъчы болгъанды. Ол джашын кёб кере ачыкъ тенъизге биргесине элтиб тургъанды. Джашчыкъ ауну салыргъа болушханды, чабакъланы айыргъанды. Толкъунла къайыкъны ичин суудан толтурсала, ол сууукъ сууну сауут бла тышына тёкгенди. Джашчыкъ таукел эм хар пени да билирге суйген адам болуб ёсгенди. Элде окъуй-джаза билген адам табылгъанды. Ломоносов андан окъургъа эм джазаргъа юренъенди. Келген адамладан ол Москвада эм Петербургда школла ачыладыла деб эшитгенди.

Ломоносов окъургъа барыргъа акъыл этгенди. Атасы ол затха разы болмагъанында, Ломоносов юйюнден джашыртын къачханды. Къыш сууукъда ол чабакъчыланы арбалары бла Москвагъа джетгенди.

Алай болгъанлыкъгъа окъургъа кирмеклик алай тынч болмагъанды. Элчилени сабийлерин школгъа алмагъандыла. Ломоносов кесин дворянинни джашы этгенди. Михаил Васильевич школгъа киргенинде, анъа джыйырмагъа джууукъ джыл болгъанды. «Школчула, ууакъ сабийле, кюлюб кычыра: ары къара, мазаллы келгенди окъургъа деб бармакълары бла кёргозе эдиле»,— деб Ломоносов кеси артда окъуууну ал кюнлеринден хапар айтханды. Окъуу джыллары кыйын болгъандыла. Ачдан инджилиб: ётмекни къуру квас бла ашаб джашаргъа керек болгъанды.

Ломоносов кесини фахмусу эмда ишге кесин бериу бла барын да сейирсиндиргенди. Школну бошагъандан сора, окъууну андан ары бардырыр ючюн Ломоносовну къралдан тышына джибергендиле.

Талай джылдан Михаил Васильевич Россиягъа, илму Академиягъа, къайтханды. Анда академикле хазна къалмай бары да немецле болгъандыла. Оруслуланы кеслерини алимлери болурун аланы ичинде кёбле суймегендиле. Ала Ломоносовгъа сууукъ тюбегендиле эмда аны ишине не джаны бла да заран болуб тургъандыла. Элчи джашха уллу кёллю дворянла да джийиргениб къарагъандыла. Ломоносов джюрек кыйнагъан кёб затха тёзгенди. Алай болса да ол кыйынлыкъланы барын да хорлагъанды, уллу алим болгъанды.

Ломоносов химия, физика эмда башха илмула бла кюрешгенди. Ол историк да, поэт да, художник да болгъанды. Ломоносов орус тилни биринчи грамматикасын джазгъанды. Ол билимли адамла Россияда кёб болур заманы кюсегенди.

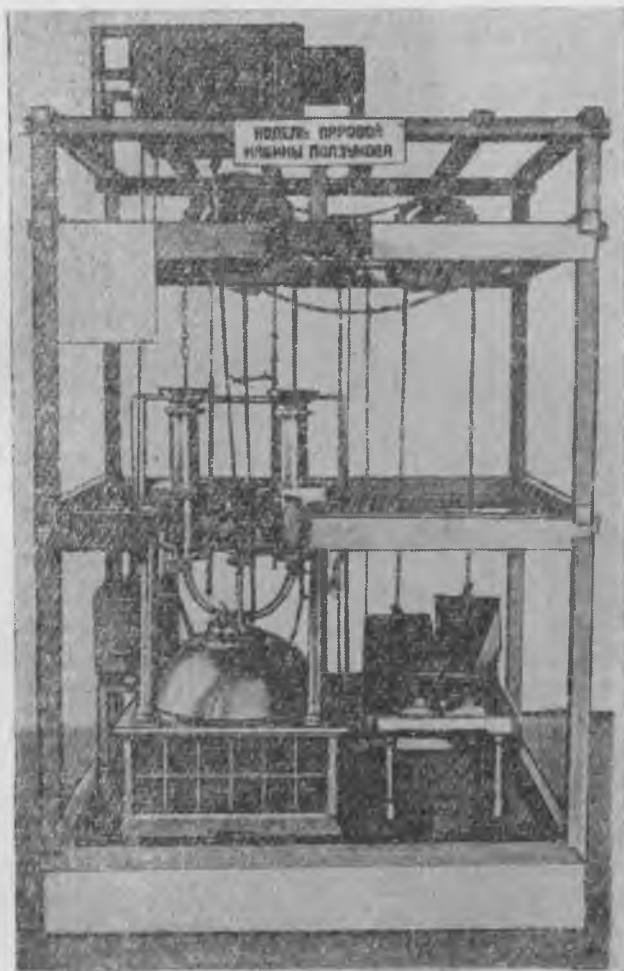
Ломоносовну айтханы бла Москвада биринчи орус университет ачылгъанды. Ол университет Москвада бизни заманыбызда да турады. Уллу орус алимни сыйы ючюн, ол Михаил Васильевич Ломоносовну атын джюрютеди.

Иш.

1. Хапаргъа план:

- 1) М. В. Ломоносовну сабийлиги.
- 2) М. В. Ломоносовну окъугъаны.
- 3) М. В. Ломоносов — уллу орус алимди.
- 4) Россияда биринчи университетни ачылгъаны.

2. Алим болур ючюн Ломоносовгъа аллай бир тыйгъычдан нек ётерге керек болгъанды?

Ползуовну от машинасы.

Ломоносов джанъыз болмагъанды. Россияны кесинден кѣб алимле, путешественникле, художникле, музыкантла, артистле чыкыгъандыла. 18-чи ъмюрню арасында Россияда аламат алим-техник Иван Иванович Ползуов джашагъанды. Ол солдатны джашы болгъанды. Сибирде тау заводда иш-легенди. Ползуов нги джарашдырылгъан пар машина ишлегенди. Пат-чахлыкъ кърал тамадала-дворянла аны чыгъаргъанын сан этмегендиле. Ползуов ългенди, аны машинасы уа атылыб кългъанды. Ползуовну чыгъаргъаны, помещикле кеслерини халкъларыны джетишимлерине багъа бермегенлерн ючюн унутулгъанды.

Элчиле помещикге ишлейдиле.

19. 18-чи джюзджыллыкѳда кѳул (крепостной) эл.

18-чи ёмюрде Россияда заводланы санлары таймаздан ёсюб баргъанды. Пётр Биринчини заманында заводла эки джюзден аслам эдиле, ёмюрню аягына уа аланы санлары минънѳе джетген эди. Кёб заводда кѳулла алгынча машинасыз кѳоллары бла ишлегендиле. Эски шахарла уллу болгъандыла, джанъыла чыкъгъандыла. Шахарлада джашагъанлагъа ашарыкъ кёбден кёб керек облгъанды. Элледен шахарлагъа мюрзеу, джерде битген кёгетле, от джюкленнѳен арбала тизилиб баргъандыла. Башха къралла бла да сатыу ёсгенди.

Помещикле элчиле ёсдюрген мюрзеуню, кендирни, пеньканы¹ сатхандыла. Кёб дворянла хуммеллек болуб джашагъандыла. Аланы юйлеринде онла бла комнатала багъалы мебель,² суратла, статуяла³ бла джасалгъандыла. Инъирледе былайда той-оюн бола эди, музыка джарыла эди, алтын суугъа алыннѳан каретала⁴ бла кѳонакъла келе эдиле. Эм бай дворянланы

¹ Пенька — кендирге ушагъан ханс.

² Мебель — стол, шиндик, табджан дегенча затла.

³ Статуя — адамны неда малны топракъдан, ташдан этилген сураты.

⁴ Карета — башы джабылгъан рессорлары бла тёрт чархлы уллу арба.

кеслерини кьул художниклери, музыкантлары, артистлери бар эди. Хыйсабсыз кёб кьул эгетле помещиклени не керексиз излегенлерин толтура эдиле. Хуммеллекге батылыб джашар ючюн, кёб ача керек эди. Бир заманда да алгъын помещикле кьул элчилеге былай кёб ишлетмеген эдиле.

Эшикде алкъын кьарангы болуб тургъанлай, элчи юйдеги аякъ юсюнде эди. Ишни кызыу заманында кьуру эркишилени, тиширыулары чыгъарыб кьоймайын, барщинагъа¹ сабийлени да сюре эдиле.

Тиширыуну иши айырылыб кыыйн эди. Ач сабийле кьарар адам болмагъанлай, юйде къала эдиле. Эмчек сабийни биргелерине элтиб, къайда болса да сабанлада кьояргъа керек бола эди. Кеси уа белин тюзетмегенлей оракъ бла помещикни сабанларын оругъа керек эди. Элчи тиширыу арыб кьарыусуз болуб солургъа чёксе неда сабийине кьараргъа чабса, баринни кьараулу шыб деб джете эди. Уруша эди, кьоркъута эди, ашыкъдырыб сюре эди. Инъирге дери алай бла бара эди.

Кьул элчилени сатыу.

¹ Барщина — кьул джегиуню заманында, элчилени зор бла бошуна помещикни джеринде ишлегенлери.

Кѣб помещикле кеслерине элчилени ыйыкъда алты кюнню ишлетиб тургъандыла. Элчилени тилимди джерчиклери уа къаралмай атылыб къала эдиле. Элчини кесини участигуна къолу къуру кече джете эди.

Къул элчи эмда аны бютеу юйдегиси помещикни къолунда эдиле. Помещикле элчилени сатхандыла, элчилени картха салыб къабдыргъандыла, аллай заманлада кѣб джолда эри бла къатынын, сабийлери бла атасын-анасын бир-бирлеринден айыргъандыла.

Салтыкова деген помещица (анъа Салтычиха дегендиле) джюзден артыкъ къулну туюб-инджитиб ѳлтюргенди. Аллай Салтычихала уа аз тюл эдиле. Бир помещица шапа тиширыу-ну, кеси къараб тургъанлай, тюерге буйрукъ бергенди. Помещица татыулу шорпа иче турса, аны аллында скамейкада тиширыу-ну тую тургъандыла. Не ючюн? Шорпамы аман эди? Огъай. Помещица адамланы энишге тюшюрюб, кесини властыны кючюн кѳрюрге сюйгенди.

Иш.

1. Хапаргъа плап:

1) Помещиклени бай эмда ишсиз джашаулары.

2) Элчилени урунуулары.

3) Помещиклени къул элчилеге властары.

2. 11, 15 (аллы) эмда 19 параграфладан элчилени бекден-бек къалай унукъдурула баргъанларын эслеб къарагъыз.

20. Емельян Пугачѳв башчылыкъ этген элчиле бла къазакъланы восстаниеси.

Элчиле аланы унукъдуруучуланы — крепостниклени кѳрюб болмагъандыла. Ала бир заманда да джегиучюле бла кюрешни тохдатмагъандыла. Бир-бирде къалайда болса да сакълаб туруб помещиклени ѳлтюргендиле. Бир-бирде уа помещикни юйюк неда мюрзеу амбарын кюйдюргендиле. Элчиле кеслерини къыйын джашауларын помещикден кѳргендиле, алай'а патчахха къаршчы бармагъандыла. Элчиле къачан болса да бир иги патчах чыгъар да, халкъны башына бош этер деб ийнангъандыла. Патчах эм баш помещик эмда унукъдуруучу болгъанын ала ангыламагъандыла. Мен патчахма, Пѳтр Биринчини уланындан

туугъанма деб, Урал сууну бойнунда джашагъан къзакъланы ичине бир адам келгенди. Ол халкъгъа бошлукъ берирге излегим ючюн дворянла мени ёлтюрюрге къорешгендиле дегенди. Ол дворянлагъа къаршчы къорешге чакъыргъанды эмда урунъан халкъны башына бош этерге, джерни помещикледен сыйырыб элчилеге берирге айтханды.

Кертиси уа ол адамны атына Емельян Иванович Пугачёв дегендиле. Ол къзакъ болгъанды. Пугачёв урунъан халкъны бек сыйгенди. Ол кесине патчахма деб ызындан адамла таукел бары ючюн айтханды. Пугачёв патчады дегеннге кёбле ийнангъандыла, бир къауумла уа: «Таб патчах болмай къзакъ огуна болсун, ол бизни ючюн къорешрикди», — дегендиле.

1773 джыл Пугачёв уллу аскер джыйгъанды. Ол аскер адам джегиучюлеге къаршчы чыкыгъанды. Урушха чыкыгъанла патчахны талай къаласын алгъандыла эмда Оренбург шахарны къуршалагъандыла. Уралда сауут-саба этген заводла болгъандыла. Алада къулла ишлегендиле. Пугачёвну джууукълашханын билиб, ала кеслерини начальниклерин битдириб, урушха чыкыгъандыла. Урал мастерле халкъ аскерге тобла этгендиле, ядрола, шкок от келтиргендиле.

Алай болса да Пугачёвну аскери Оренбургну алалмагъанды. Урушха чыкыгъанла шахарны къоюб, башкир тюзле бла Волгагъа атлангъандыла. Башкирле эм Поволжьеени башха халкълары патчахлыкъ власта къыйын джашагъандыла. Помещикле аланы джерлерин сыйыргъандыла. Патчахлыкъны кърал джюрютюучюлери аланы джарлы этгендиле. Орус помещикле эм патчахны кърал джюрютюучюлери бла биргелей башкирлени кеслерини байлары да инджитгендиле. Аланы да, орус урунъанланы да джаулары бир болгъанын джарлы башкирлиле анъылагъандыла. Башкир джарлыланы атлы отрядлары Пугачёвну аскерине къошулгъандыла. Урушха чыкыгъан башкирлилени башчысы джигит Салават Юлаев болгъанды.

Пугачёвну аскери Волгагъа джетиб, Къзанны къуршалагъанды. Поволжьеени¹ къул эчилери да кеслерини унукъдуруучуларына къаршчы чыкыгъандыла. Элчиле дворянланы ёлтюргендиле, аланы усадьбаларын² кюйдюргендиле. Элчиле джер ючюн эмда къул джекген джорукъланы къурутур ючюн къореш-

¹ Поволжье — Волганы тегереги (бойну) джерле.

² Усадьба — юю, джери къалган меямы бары да биргелей башхаладан айырылыб тюшген джер.

гендиле. Кюрешге кзуру орус элчиле чыгыб квалмай, татар-лыла, мари, чувашла эм башхала да чыкыгъандыла.

Алай'а элчиле алгын Степан Разинни заманындача кеслерини эллеринде чыгыб кюрешгендиле, помещиклеринден бошагъандыла, кеслерини эллеринден узакъда уа асыры кюрешмегендиле, барыны бирча ара аскерине бармагъандыла. Аны ючюн Пугачёв башчылыкъ этген элчи аскер къарыусуз болгъанды. Аны юсюне да элчиле не тюшсе аны бла сауутлангъандыла. Екатерина Экинчи деген патчах элчилеге къаршчы уллу, къарыулу эм иги сауутлангъан аскерни ийгенди. Восстаниечилени отрядлары хорлангъандыла. Пугачёвну тутхандыла, сынджыр бла байлагъандыла да темир клетканы ичинде Москвагъа элтгендиле.

1775 джыл, элчи аскерни чачхандан сора, патчах аскерле эллеге айланыб, элчилени къаугъаларын джукълатхандыла. Къаугъагъа къошулгъанланы хатерсиз кыргъандыла. Волгада плотланы¹ юсюнде асмакыгъа асылгъан восстаниечилени ёлюклери бла асмакыла джюзе эдиле. Емельян Иванович Пугачёвну кесин Москвада кёб адам джыйылгъан площадда башын кесгендиле.

Урунгъан халкъ а кесини вождун эсинде сюйюб тутханды. Аны юсюнден, Разинни юсюнденча, джырла джырлагъандыла, хапарла айтхандыла.

Иш.

1. Хапаргъа план:

- 1) Элчиле помещиклени нек кёрюб болмагъандыла?
- 2) Емельян Пугачёв ким болгъанды эмда ол кесине патчах деб нек айтханды?
- 3) Восстаниечиле кимле болгъандыла?
- 4) Элчи аскер нек къарыусуз болгъанды?
- 5) Патчах бла помещикле къаугъа этген элчилеге кваллай артыкылыкъ этгендиле?

2. Пугачёв башчылыкъ этген восстание квалайда болгъанын картада кёргюзюгюз.

3. Степан Разинни башчылыгы бла болгъан элчи восстаниеледен Емельян Пугачёвну башчылыгы бла болгъан восстаниеге дери ненча джыл озгъанды?

---

¹ Плот — сууда агъач неда башха зат элтир ючюн бир-бирине бегитилген агъачла.

21. 18-чи ёмюрню аягъында Россияны кенъериую.

Швецияны хорлагъандан сора орус кемеле Фин заливде эм Балтий тенъизде эркин джюрюгендиле. Алай'а Къара тенъиз Россиядан кесилгенлей къалгъанды. Аны север джагъаларында тюрк артыкълыкчыла иелик этгендиле. Орус эмда Украина халкълагъа ала таймаздан къоркъуу салгъанлай тургъандыла. Россия Къара тенъизге чыгъар ючюн Турция бла урушла этгенди. Алада сейирлик орус полководец Александр Васильевич Суворовну аты айтылгъанды.

Аскер ишге Суворов сабийлигинден эс бёлюб тебрегенди. Ол уллу полководецлени юсюнден китабланы окъугъанды эм кеси да генерал болургъа талпыгъанды. Алай'а Суворов къарыу-суз эм аурӯчу джашчыкъ болгъанды. Атасы: «Сен аскерчи къалай боллукъса, шкокну кёлтюраллык да тюлсе!» — деб анъа кюле эди. Атасыны сёзлери Суворовну джюрегин къыйнагъандыла. Ол кесин къатдырыб-илеб тебрегенди.

Къыш сууукъла келселе, хар ким да джылы тон кийиучен эди. Гитче Суворовчукъ да габрайчыкны къаблаб, сау кюнню орамда айлангъанды. Джашчыкъ атда иги барыргъа юреннъенди, джаяу кёб джюрюрге суйгенди, узакъ джюрюуле аны къоркъутмагъандыла, ол иссини, сууукъну да иги кёлтюргенди. Суворов таймаздан кючлю бола баргъанды. Оналты джылда ол аскер къуллукъгъа киргенди. Талай джылдан Суворов офицер, андан сора генерал болгъанды.

Суворов солдатланы иги билгенди, аланы суйгенди эмда аланы юслеринден бек къайгыргъанды. «Менъе солдатла кесимден эсе багъалыдыла», — дегенди ол.

Кесини кёб джашауунда Суворов отуз беш урушда башчылыкъ этгенди эм хар заманда хорлаб чыкъгъанды. Къалай хорларгъа керек болгъанын ол башхалагъа да юретгенди. «Сан бла алма, билмеклик бла ал,— дегенди Суворов.— Юренмеклиги болгъан бирге юренмеклиги болмагъан ючню бередиле».

Измаил деген тюрк къаланы алгъаны ючюн Суворов айрылыб бек айтылгъанды. Къала киши къатына келалмазчагъа саналгъанды. Аны эм иги тюрк аскерле сакълагъандыла. Алай'а ол Суворовну тыймагъанды. Ол солдатланы къаланы алыргъа хазырлаб тебрегенди. Суворов шахардан узакъ болмай Измаилны тегерегиндеги кибик къадамала ишлерге

А. В. Суворов солдатла бла ушакъ этеди.

дегенди. Кёб кюнлени ол солдатланы топракъ къалаугъа эм къабыргъалагъа ёрлерге, индекден ётерге юретгенди. «Юрениуде кыйын болса, урушда уа тынч», — дегенди полководец. Хар зат хазыр болгъанында, Суворов тюркюлеге кесигизни беригиз дегенди. «Измаил кесин хорланнъаннга тергегенден эсе, кёк джерге дженъил тюшер», — деб тюрк генерал ёхдем джууаб этгенди. Ол заманда орус солдатла атакагъа тебрегендиле. Ала илипинледен дженъил огъуна ётюб, къабыргъалагъа илиннъендиле. Къол уруш кызыугъа киргенди. Оруслула шахаргъа кир-

гендиле. Алда Суворовну эм иги сохдасы Кутузов генерал башчылык этген полкла баргъандыла. Тюркюле шахарны къоруулаб кючлю кюрешгендиле, алай'а хорланнъандыла. Измаил алыннъанды.

Орус эскадра узаймай Къара тенгизде тюрк флотну уатханды.

Алай бла Къара тенгизни север джагъаларына орус кърал велик этиб тебрегенди.

18-чи ёмюрню аягъында Россияны чеклери Кюнбатхан джанында да кенъергендиле. Россиягъа Белоруссия къошулгъанды. Литва алыннъанды. Кюнчыкъгъанда Къазахстанны къошуу башланнъанды.

Орус кърал бекден бек кенъериб баргъанды.

Иш.

1. 18-чи ёмюрню аягъына Россиягъа къошулгъан джерлени картада кёрдюсююз.

2. Айтылгъан полководец А. В. Суворовну юсюнден хапар айтыгъыз.

3. Суворовну: «Сан бла алмай, билим бла ал», «Юрениуде кыйын болса, урушда ўа тынч», — деген сёзлерин анъылагъыз.

22. Кавказны халкълары эмда аланы Россиягъа къошулгъанлары.

Кавказда, Закавказьеде да кёб тюрлю халкъ джашагъанды; грузинлиле, эрменлиле, азербайджанлыла эмда башхала. Аланы бек эртдегили къраллары болгъандыла, ала эки-юч минь чакълы джылны мындан алгъа къуралгъандыла.

Закавказье бай джерди. Алай'а анда джашагъан халкъла кыйналыб джашагъандыла. Мында хар зат бары бай бийле бла дворянланыккы эди. Мында къул джегиу адет бар эди. Сыйымсасала, къуллагъа къаты азаб салыб тургъандыла. Грузияда: «Элчи джюйюсханны урса, элчини къолун тюшюртюрге керекди, ачыуланым джюйюсханнъа аман айтыб урушса ўа, аны тилин юзерге керекди», — деб джорукъ болгъанды.

Тау арты бай джерлеге тюрк эмда иран зорчула таймаздан чабыулла этгенлей тургъандыла. Ала Азербайджан бла Арменияны къолгъа джыйгъандыла. Арменияны халккы джаулагъа къаршчы джигит кюрешгенди, алай а тышындан болушлукъ болмай, башын бош этерге кесини къарыуу джетмегенди.

Эрменлиле Россиягъа ышаныб къарагъандыла эм андан болушлукъ сакълагъандыла.

Иран бла Тюрк уруш ачыб Грузия бла Азербайджангъа хаман чабыб, аланы да тонагъанлай тургъандыла.

1795 джыл кѣб санлы иран аскер Грузияны ара шахары Тбилисини къатына келгенди. Шахарда джашагъан адамла къолларына сауут алыб, джауу бла урушургъа чыкъгъандыла. Къалгъанла бла бирге шахарны джырчылары, музыкачылары да баргъандыла. Ала джырлары бла урушха чыкъгъанланы кѣллери кѣлтюргендиле. Кюн чыкъгъан замандан кюн батхынчы уруш баргъанды. Грузин урушчула бу урушда кѣб батырлыкъла этгендиле. Георгий Гурамишвили башчылыкъ этген тобчуланы атлары бютеу Грузиягъа айтылгъанды. Иранлыла батареяны къуршалагъандыла. Тѣрт джанындан аланы: «Кесигизни беригиз!» — деген хорлам кычырыкълары чыгъа эди. Алай'а грузин урушчула артлары болгъунчу бой бермегзе деген эдиле. Эм ахырында сауу джангъыз Георгий Гурамишвили къалгъанды. Ол ауур джаралы болгъанды. Джауула джангъыдан атакагъа киргендиле. Арт къарыуун салыб, Гурамашвили тобха сюркелгенди. Тоб атылгъанды. Джауула артларына ыхдырылгъандыла. Атаканы къайтарыб башларгъа къоркъуб, ала талай заманы кымсыз болгъандыла. Алай а тоб энди атылмагъанды. Ол заманда иранлыла батареягъа джетгендиле. Тобланы биринде тобчу джаралы болуб джата эди. Ол алкъын сауу эди эмда, сауу къал дегенча, тобну эки къолу бла да къучакълаб эди. Джауула джигитни дукгуллагъандыла.

Халкъны къаршчылыгъын уатыб, артыкълыкъчыла шахаргъа киргендиле. Тбилисини къатышхан кынъыр орамлары бла джауу атлыла чабышхандыла. Тонауула, от салыуула башлангъандыла. Бютеу кѣк тютюнден толгъанды. Бир къауумла кеслерини харекетлерин къутхарыргъа дыгалас этгендиле, алай'а уллу иран бычакъла бла кесилиб аугъандыла.

Тбилиси бютеу чачылгъанды. Сауу къалгъан адамланы айланч-гыланч тауу джолла бла Ирангъа сюргендиле. Анда аланы базаргъа чыгъарыб, джегилген малны сатханча, сатарыкъдыла. Ала къулла боллукъдула.

Грузин халкъ сансыз кѣб джаууланы кеси джангъыз хорла-ялмазлыгъын анылагъанды. Грузия Россиядан болушлукъ излегенди.

1801 джыл Грузия Россиягъа къошулгъанды.

Уральские рабочие привезли пушки Пугачёву.

Закавказьени алыргъа излеб, Россия Персия эмда Турция бла къазауат башлагъанды. Россия хорлагъанды. Анъа азербайджанлыла, эрменлиле эмда башха халкъла къошулгъандыла.

Кавказны эмда Закавказьени халкълары патчах унукъдурууа тюшгендиле. Алагъа патчахны оноучулары башчылыкъ этиб башлагъандыла. Кеслерини бийлери бла дворянларыны властары да сакълангъанды. Алгынча джер аланы къолларында эди, алгынча алагъа къул элчиле ишлей эдиле.

Кавказны халкълары эки джанындан джегиуноу — патчахлыкъ власть бла кеслерини помещиклери унукъдурууноу келтиргендиле да къб кере къаугъала чыгъаргъандыла. Патчахны генераллары аланы аяусуз джукълатхандыла. Кавказны помещиклери патчахны властына болушхандыла. Къб кавказ бийле бла дворянла патчахха къуллукъа киргендиле эмда патчах офицерле, генералла болгъандыла. Ала восстаниелеге къошулгъанланы аяусуз уатхандыла.

Алай болгъанлыкъа Россияа къошулмакълыкъ Кавказны халкъларына къб затда джарагъанды. Тюрк эмда иран аскерлени чабыб туб этиулеру тохтагъанды. Мюлк аякъ юсюне мингенди, сатыу-алыу ёсгенди. Грузинлиле, эрменлиле, азербайджанлыла эмда Кавказны башха халкълары орус халкъдан къб затха юренгендиле. Унукъдуруучулагъа, джегиучюлеге къаршчы иги джашау ючюн бирге кюреш бардырыгъа ала орус халкъ бла бирикгендиле.

Иш.

1 План бла хапар хазырлагъыз:

- 1) Кавказны халкъларыны кеслерини бийлери бла дворянларыны властыны тубюнде джашаулары.
- 2) Азербайджан бла Армения иран артыкълыкчыланы властыны тубюнде.
- 3) Иран артыкълыкчыланы Грузияа киргенлери.
- 4) Грузияны эмда Кавказны башха халкъларыны Россияа къошулгъанлары.
- 5) Кавказны халкълары патчахлыкъ властыны тубюнде.

2. 1801 джыл къайсы ёмюрге киреди?

23. 1812-чи джылдагъы Ата джурт къазауат.

19-чу ёмюрню аллында Кюнбатхандагъы Европада уллу урушла баргъандыла.

Наполеон деген француз императорну (патчахны) аскерлери Европаны кёб къралларыны аскерлерин уатхандыла. Бютеу хорлангъан къралланы къарыуларын джыйыб, Наполеон аланы француз аскер бла биргелей Россиягъа айландыргъанды.

1812 джыл джаула бизни джерибизге киргендиле. Наполеон кесин хорланмазлыкъгъа санагъанды. Ол таб кесини статуясын орус ара шахарда саллыкъма деб биргесине келтиргенди.

Наполеонну аскерлери Литваны, Белоруссияны ичи бла ётгендиле, Смоленск шахарны алыб, Москвагъа айлангъандыла. Орус аскерле артха тургъандыла. Ол заманда Россияны аскерлери Францияныкъыладан эсе юч жере аз болгъандыла.

Биз кёб заманны кымсыз баргъан эдик артха.
Джюрек ауруй эди, сакълай эдик барыргъа урушка.
«Не биз? Къыш квартиралагъабызмы?
Базмаймыдыла командирле
Орус сюнъюлени чанчаргъа,
Джау мундирлени джыртагъа?»—деб
Мурулдай эдиле къартла.

(М. Лермонтов, Бородино.)

Халкъ патчахны начальниклерине аман айта эди. Аскерни башчысы Кутузов болурун кёбле излегендиле.

Михаил Илларионович Кутузов кёб урушлада айтылгъанды. Измаилда Суворовну биргесине да ол болгъанды. Солдатла аны билгендиле эмда анъа ийнангъандыла.

Россияны къутхарыр ючюн аскер джангъыз кеси аз болгъанын Кутузов анъылагъанды. Ол халкъны саутландырыргъа—уллу халкъ ополчение къраргъа излегенди. Алай'а патчах бла помещикле халкъны саутландырыргъа къркъгъандыла. Сюймегенлейине патчах Кутузовну аскер башчы этгенди. Солдат-

ла уа кѳууаныб алай айтхандыла: «Ма Кутузов французлуланы кѳагъаргѳа келеди».

Бары да сермеширге излеб сакѳлагъандыла, Кутузов да алайгѳа оноулашыб тохдагъанды.

Аскерле Москвадан 120 километрде Бородино деген элни кѳатына джыйылыб тохдагъандыла.

1812 джылны 26-чы августу джетгенди. Кюн чыкѳганлай тобла гюрюлдегендиле. Джаула тул-тубан болуб орус кѳадамалагѳа мыллык атхандыла. Кючлю Бородино сермеший башланъанды. Джаула бла атлыла, кѳк, кѳара, кызыл эмда ак мундирле, джайылгъан байракѳла — бары да кѳатышхандыла. Кѳадамала (бегиген джерле) талай кере бир кѳолдан бир кѳолгѳа тюшгендиле. Уруш сау кюнню баргъанды. Эки аскер да кѳб солдатланы тас этгендиле.

Бородино урушда француз аскерни кючу сыннъанды, алай'а уатылыб бошалмагъанды. Экинчи кюн Кутузов уруш этерге излегенди. «Джауну энгда кючу кѳбдю, бизни кючюбюз андан азды. Наполеон бизни аскерибизни уатыргѳа боллукѳду, биз аскерни тас этсек а, Россияны да тас этерикбиз»,—дегенди ол.

Орус аскер артха тургъанды. Москваны кѳояргѳа керек болгъанды. Артыкѳлыкѳгѳа келгенлени аскери эски орус ара шахаргѳа джетгенди. Наполеон дуббур юсюнде сюелиб, москвачыла тилекчи болуб келликдиле деб сакѳлагъанды. Ол Москваны алгъандан сора уруш бошаллыкѳды, Россия уа артыкѳлыкѳ бла келгенни айтханына сыйынныкѳды деб тургъанды. Алай'а Наполеон бош сакѳлагъанды. Орус адамла джауѳгѳа баш кѳагъыб бармагъандыла. Москвада джашагъанла Москвадан чыгъыб, хазна кѳалмай бары да орус аскерни ызы бла кетгендиле. Халкѳда: «Уруш энди башланады. Бютеу Россия урушха чыгъарыкѳды»,—дегендиле.

Иш.

1. Хапаргѳа план:

- 1) Наполеонну аскерини Россиягѳа киргени.
- 2) М. И. Кутузов деген полководец.
- 3) Бородино сермеший.
- 4) Наполеонну аскери Москваны алгъаны.

24. Француз зорчуланы уаты.

Джау Москвагъа киргенлей огъуна, ангъа от тюшюб башлагъанды. Бютеу шахарны от алгъанды. Складла эмда ашарыкъ затла отда кюйгендиле. Москваны асламысы кюйгенди. Кёб болмайын адамладан толу орамлада энди кюл-кёсеу къалгъанды.

«Джау Москвадады», — деген ачы хапар бютеу къралгъа джайылгъанды. Мингъле бла адамла джау бла урушургъа чыкъгъандыла. Джауну арт джанында партизан отрядла къуралгъандыла.

Партизан отрядланы джигитлерини бири Ермолай Четвертаков эди. Ол солдат болгъанды. Урушда аны тюбюнде аты ёлюб, пленнге тюшгенди. Алай болса да ол къачыб къутулгъанды. Четвертаков джууукъдагъы элге келиб, партизан отряд къурайыкъ дегенди. Дженгил огъуна Четвертаковну тегерегине юджюз элчи джыйылгъанды.

Аллай отрядла кёб болгъандыла. Аланы бир къауумларында уа ючюшер, таб тёртюшер мингъ адам болгъанды. Парти-

Элчиле француз солдатланы пленнге алгъандыла.

занла чегетледе бугъа айлангъандыла, засадала салгъандыла эмда гитче джау отрядлагъа чабхандыла.

Партизанланы сауутлары джетмегенди, алай'а ала аны джаудан сыйыргъандыла. Элчиле джауладан тобланы алыб кетгенлери да болгъанды.

Халкъ джигитлени ичинде тиширыула да болгъандыла. Кесини джигитлиги бла Василиса Кожина айырылыб бек белгилиди. Ол онла бла джау солдатланы гимикдиргенди.

Наполеонну аскерини Москвада болуму кюнден-кюниге амандан аман болгъанды. Шахарда ачлыкъ башлангъанды. Джау бир джерде да ашарыкъ бла атлагъа аш табмагъанды; зорчулагъа джетмез ючюн, элчиле болгъанны джашыргъандыла неда кюйдюргендиле. Наполеон кесини аскерин андан ары Москвада тутаргъа болмагъанды. Ол аны кыбыла джанына тебретгенди. Наполеон кыбылада кесини солдатларына ашарыкъ табаргъа мурат этгенди. Алай а орус аскер джауланы джолун тыйгъанды. Ол кезюуге ол кесин джангы кюч бла толтургъанды, бегигенди.

Малоярославец шахарны къатында уллу уруш болгъанды. Джау аскерле хорлангъандыла, аланы Москвагъа къайсы джолну келген эселе, ары сюргендиле. Алайлада уа болгъанны барын джаула кеслери тонагъандыла, шахарла бла эллини чачхандыла. Былайлада аланы ачлыкъ сакълагъанды. Джау аскер къаты уруш эте, аякъ бегитирге кюрешгенди, алай а орус аскер туугъан джеринден аны сюрюб баргъанды.

Джауну къаушатыб бошаргъа орус, белорус, литва партизанла орус аскерге болушхандыла. Ала къачыб баргъан джаугъа төрт джанындан чабхандыла.

Россиягъа Наполеонну 600 минъ болгъан кёб санлы аскери киргенди. Ахырында андан къуру 30 минъ адам къутулгъанды. Наполеон кеси да пленнге тюшерге аз къалгъанды.

1812 джылдагъы къазауат бютеу халкъ Ата джуртну сакъларгъа къобханды. Аны ючюн ол къазауатха Ата джурт къазауат дейдиле.

Артыкълыкъчыланы уатыб, орус халкъ Кюнбатхан Европаны башха халкъларына артыкълыкъчыланы бийликлеринден ычхыныргъа болушханды. Орус аскерле туура Парижге — Францияны ара шахарына дери баргъандыла.

1. Хапаргъа план:

- 1) Москвагъа от салыннъаны.
- 2) Халкъ къзауат.
- 3) Зорчуланы Москвадан кетгенлери.
- 4) Джауу орус джерден къысдалгъаны.

2. 1812 джылдагъы уруш керти да Ата джурт уруш болгъанын кѳргюзген затланы айтыгъыз.

25. Декабристле.

Ата джурт къзауат халкъны туугъан джурту ючюн кюрешге къобаргъанды. Халкъда бошлукъну излеу кючлю болгъанды. Элчиле зорчуладан бош болгъан бла бирге, кеслерини помещиклеринден да бош болургъа излегендиле.

Къзауатдан сора къул джегиу адетге къаршчы кюреш ёсгенди. Кѳб джерде элчиле восстаниеле этгендиле.

Таб бир къауум дворянла да халкъны джанында болгъандыла. Ол тюз эм джигит адамла восстание этерге, патчах кеси башына бютеу властны къолунда тутуууу къоратыргъа, элчилени къулчулукъдан башларына бош этерге эмда къралда бютеу джорукъланы тюрлендиррге излегендиле. Ала революционерле болгъандыла.

Дворян революционерле кеслерини таша обществоларын къурагъандыла. Бир общество северде, Петербургда, бири да къыбылада, Украинада, болгъанды. Аланы атларына да: Северное бла Южное общество дегендиле. Южное обществону башчысы полковник Пестель эди. Северное обществада уа айырылыб иги кюрешген Рылеев деген поэт болгъанды. Халкъны ичинде таша джайылгъан назмуларыны биринде Рылеев былай джазгъанды:

Къалай келе эди,
Гюрбеджиден темирчи.
Махдау!

Келтире эди
Юч бычакъны темирчи.
Махдау!

Биринчи бычакъны—
Боярла бла вельможлагъа.

Махдау!

Экинчи бычакъны —
Попла бла шыйыхлагъа.

Махдау!

Тилек да тилей —
Ючюнчюню патчахха.

Махдау!

1825 джылны аягъында билмей тургъанлай Александр Биринчи ёлгенди. Патчах аны кичи къарнашы Николай болургъа керек эди. Николай алкъын патчахлыкъ этиб башлагъынчы, революционерле ишлерин башларгъа излегендиле. Восстаниени 1825 джыл 14 декабрда Петербургда башларгъа оноулашхандыла.

14 Декабрны кечесинде офицерле-декабристле¹ казармалагъа чачылышхандыла. Ала солдатланы восстаниеге чакъыргъандыла. Солдатла декабристлени сёзлерине къарагъандыла, восстание этерге уа таукел болалмагъандыла. Эртденблагъа джанъыз бир полкнуну чыгъаралгъандыла. Байракъны да тутуб, дауурбаз къагъыб, ол сенат площадха чыкъгъанды (Петербургнуну площадларыны бирине алай айтхандыла). Восстаниеге чыкъгъанла сафла болуб сюелгендиле. Башха аскер частла келиб къошулукъдула деб сакълагъандыла.

Революционерлеге къаршчылыкъгъа Николай ашыгъыш уллу кюч джыйыб башлагъанды.

Ол кёзюуде уа Сенат площадха халкъ джыйылгъанды. Шахар джарлыла, ремесленникле, ишчи адамла восстание этгенлеге болушургъа излегендиле. Николай кесини генераллары бла площадда кетиб баргъан заманда, халкъ анъа ташланы, агъач джаркъаланы атханды. Алай болгъанлыкъгъа декабристле халкъны восстаниеге къобармагъандыла. Ала халкъсыз джанъыз кеслерини къаруулары бла кюреширге излегендиле. Къаруулары уа аланы аз эди. Талай сагъатдан сора восстание этгенлеге матросланы отряды бла талай башха аскер частла къошулгъандыла.

Николай восстаниечилеге тобладан атыгъыз деб буйрукъ этгенди. Ол: «Бир-бири ызындан тобла бла атаргъа. Биринчи, тебре!»— деб команда бергенди. Тоб'а атмагъанды. Солдат

---

¹ Восстание декабрда болгъаны себбли, дворянлы революционерлеге, таша обществу членлерине, декабристле дегендиле.

Сенат площада декабристлени восстаниеси.

артиллериячы атаргъа излемей булджугъанды. Ол джунчуй: «Кеси бизникиледиле да...»—дегенди. Офицер солдатны ары тюртуб, тобну къатына кеси келгенди. Биринчи окъ атылгъанды. Аны ызында башхала атылгъандыла. Ёлгенле ауб башлагъандыла. Джаралылары кычырыкълары, ынъычхагъанлары чыкъгъанды. Восстание джукълатылгъанды.

Халкъ декабристлеге джан аурутханды. Алай'а дворянлы революционерле халкъдан узакъ болгъандыла. Халкъсыз'а ала хорлаяллыкъ болмагъандыла.

Патчах бла помещикле восстаниечилеге уллу артыкълыкъ этгендиле. Рылеев бла Пестель да ичинде болуб беш декабристни асхандыла. Қъалгъанлары бугъоугъа салыб, каторгагъа эмда ссылкагъа ашыргъандыла.

Декабристле хорлангъандыла, алай'а аланы ишлери къалыб кетмезлигине ала ийнангъандыла. Ала: «Джилтинден от джанар», — дегендиле. Кертиси да декабристлени ишлери тас болмагъанды. Россияны эм иги адамлары къул джегиу адетни эмда патчах кеси башына бютеу властны къолунда тутуу джорукъланы къоратыргъа кюрешни бардыргъандыла.

Иш.

1. Хапаргъа план:
  - 1) Дворянлы революционерле.
  - 2) Таша общества.
  - 3) Сенат площадьда восстание.
  - 4) Декабристлеге артыкълыкъ этгенлери.
2. Таша обществованы членлери кимледен эдиле?
3. Декабристле нек хорлангъандыла?
4. «Джилтинден от джанар»,— дегенни къалай анъыларгъа боллукъду?

26. Халкъны бошлугъу ючюн кюрешчиле.

Россияда къул джекген адетге къаршчы кюрешуу джылдан джылгъа кючлю болуб баргъанды. Элчиле кеслерини унукъдуруучуларына бекден-бек къаршчы къобхандыла. Патчах элчилеге къаршчы солдатлары джибергенди, бой салмагъан элчилени каторгагъа ашыргъандыла, ёлтюрюнчю чыбыкъла бла тью-

гендиле. Алай болса да элчи восстаниеле тохдамай барыб тургъандыла. Къул этиб унукъдурууну къротыргъа элчиле къаджыкъмай кюрешгендиле.

Къул джегиуге къраршчы кюрешге джанъыдан-джанъы адамла къошулгъандыла. Айтылгъан поэтле, писателле, алимле къул джегиу джорукъланы къротыуу излегендиле.

Ол заманда декабристлени шоху уллу орус поэт Александр Сергеевич Пушкин бютюн бек айтылгъанды. Жѐб алаMAT произведениеле («Полтава», «Капитанны кызы», «Салтан патчакны юсюнден таурух» эмда башхала) джазгъанды. Пушкин дворянлы болгъанды, алай'а ол туугъан халккын суйгенди эмда къул джегиу адет бла патчак кеси башына бютеу властны тутуугъа къраршчы баргъанды. Назмуларыны биринде патчакны юсюнден былай джазгъанды.

Кеси властлы мутлах,
Болмайма кѐрюб тахданъы, кесинъи да,
Бошалырынъы сени, емюрлерин сабийлеринъи да
Ачы къуанч бла кѐреме.

А. С. Пушкин Михайловскеде.

Патчах поэтни революцион назмулары болганын билгенди. Ол Пушкинни аллында кыбылагъа, артда эки джылгъа элге ашыргъанды.

Патчах поэтни ызындан тышгенди, белгили дворянла аны джанына тийгендиле. Тюз, халал эм джигит Пушкин джанына тийгенлерин кѣлтюралмагъанды. Аны джанына тийгенлени бирин ол дуэльге (башдан башха чыгыуу) чакъыргъанды. Джаула тюбешиб, бир-бирлерин атышхандыла. Уллу поэтни джашаууна келлик кыйынлыкъны патчах билгенди, алай болганлыкъгъа дуэльни тыйдырмагъанды. Пушкин ълтюрюлгенди.

Уллу украиначы поэт Тарас Григорьевич Шевченко кзул джегиу адетге бек кършчы чыкъгъанды. Ол кеси сабийлигинден кзул болганды, мал кютгенди, андан сора аны бийини юйюнде джумушчулукъгъа алгъандыла. Джаш иги сурат сала билгенди. Сурат салыуучула анъа эс бѣлгендиле. Ала ачха джыйыб, Шевченкону сатыб алыб, башына бош этгендиле.

Шевченко сурат салыуучу болган бла кълмай, уллу поэт да болганды. Кесини назмуларында ол халкъны кюрешге, восстаниеге чакъыргъанды. Шевченко былай джазгъанды:

Къобугъуз,
Бугъоуланы юзюгюз,
Мутлах джаууна къланы бла
Эркинликни бюркюгюз.

Шевченко тутулгъанды. Николай Биринчи аны солдат этерге деб буйрукъ бергенди да 10 джылгъа Къазахстангъа ашыргъанды. Патчах поэтге джазаргъа, сурат салыргъа да эркинлик бермегенди. Къркъа билмеген Шевченко джазыууна таша бардыргъанды. Украина эмда орус халкъла биргелей кеслерини унукъдуруучуларына кършчы кюрешиб, ол кюрешде хорлаб, бош боллукъларына ол хар заманда да ийнангъанды.

Россияны эм иги джазыуучулары кеслерини джазгъанларын «Современник» деген журналда басмалагъандыла. Аны эччилени арымай джакълануучусу поэт Николай Алексеевич Некрасов чыгаргъанды. Журналны редакциясында уллу орус писатель, алим эмда революционер Николай Гаврилович Чернышевский ишлегенди.

Чернышевский патчах бла помещикле болмай, «хар неге да халкъ башчы болурун» излегенди. Элчилени патчах бла поме-

щикленч властына къраршычы восстаниеге чакъыра, ол «Русьну балтагъа чакъырыгъыз!»— деб джазгъанды.

Чернышевский халкъны келлик джашауу джарыкълы, къуу-анчлы болурун кюсегенди. Ол адамла бары да бир-бирлерине тенъ болурларын, адамланы ичинде унукъдуруучула бла уну-гъуучула болмазын, хар адам бютеу халкъ ючюн ашхылыкъгъа урунурун излегенди.

Чернышевский къул джегиу адетге эмда патчахлыкъгъа къраршычы кюрешчилени барыны да вожду болгъанды.

Иш.

1. Хапаргъа план:

- 1) Элчилени къул джегиу адетге къраршычы кюрешгенлери.
- 2) А. С. Пушкин.
- 3) Т. Г. Шевченко.
- 4) Н. А. Некрасов бла Чернышевский.

2. Пушкинни, Некрасовну эмда Шевченкону къайсы произведе-ниелерин окъугъаныгъызны эсигизге тюшюрююз.

Россияда капитализм.

27. Къул джегиу адетни къорагъаны.

Къул джегиу адетни къраторыгъа элчиле не къраруларын да салыб кюрешгендиле.

Помещикле элчиле бютеу къралда восстание этерле деб къроркъгъандыла. Патчах Александр Экинчи дворянлагъа; «Къул джегиу адетни восстаниеге къобхан халкъ кърутурун сакълагъандан эсе, кесиби къроратханыбыз игиди»,— дегенди.

1861 джыл Александр Экинчи къул джегиу адетни къраторыгъа деб закон чыгъаргъанды.

«Ма энди иги патчах чыкъды», — деб элчилени кёллерине келгенди. Алай'а патчах да, помещикле да элчилени алдагъандыла. Кертиди, энди элчиле помещиклеге хакъсыз ишлерге борчлу болмагъандыла. Дворянла энди элчилени азаблаяллыкъ, саталлыкъ неда сатыб алаллыкъ туююл эдиле. Алай а хазна къал-

Бездна эде эччилени восстанисеи.

май бютеу джер помещиклени кьолларында кьалгъанды. Элчилеге эм осал джерден кьуру кесек юлюшчюкле бергендиле. Алай а ала ючюн да уллу ачха тёлерге керек болгъанды.

Элчиле аланы алдагъанларын анъылагъандыла. Кёб джерде восстаниеле башлангъандыла. Элчилени эм уллу восстание-си Къазандан узакъ болмайын Бездна деген элде болгъанды. Восстаниечилеге башчылыкъ Антон Петров деген элчи этгенди.

«Помещиклеге ийнанмагъыз. Бютеу сюрюллюк, чалынныкъ джер — элчиленикиди. Помещиклеге джанъыз таула бла джарланы, кьум бла кьамишни кьояргъа керекди», — дегенди Петров.

Безднагъа хоншу элледен элчиле джыйылыб башлагъандыла.

Петровну айтханына ала: «Тюздю», — дегендиле. Безднагъа генералны башчылыгъы бла патчакны солдатлары джиберилгендиле. «Антон Петровну беригиз!» — дегенди генерал. Элчиле кеслерини башчыларын бермегендиле. Ол заманда генерал шоккладан атаргъа буюргъанды. Ол кюн Безднада 350-ге джууукъ адамны ёлтюргендиле эмда джаралы этгендиле. Антон Петров тутулуб асылгъанды.

Элчи бир аягъында.

Къул джегиу адет къорагъанында, къралда мюрзеу эмда башха ашарыкъ затла кѣб чыгъыб башлагъандыла. Сатыу-алыу джарыгъанды. Бир къауум элчиле бай болуб тебрегендиле. Ала кеслерини хоншуларындан мюрзеуню затны учуз багъасы бла алыб шахаргъа элтиб, анда багъа сатхандыла. Алай бла ала бай болгъандыла. Ала джарлы элчилеге арт борчха ун неда ачха бериб, ызына уа бергенлеринден эсе кѣб алыб да бай болгъандыла. Бай болгъан элчиле кеслерине джер сатыб алыб эмда джалгъа ишчиле тутуб башлагъандыла. Аллай элчилеге кулакла дегендиле.

Элчилени кѣбюсюне уа кеслерини мюлклерин бла кеслерин асырамакълыкъ кыйын болгъанды. Джарлы элчиле кулакла бла помещиклеге ишлерге джалгъа киргендиле. Ишлери ючюн ала бек аз хакъ алгъандыла, ишлеген'а кѣб этгендиле. Элчи танъ джарый башлагъанлай къобуб, кюнню узуну помещикде неда кулакда ишлегенди. Кесини джер кесекчигине ол къуру инъирде келгенди. Элчи кесини сабан ызын иги ишлерге бошамагъанды. Джерге аман къараса уа битим да аман болады. Кѣб элчи чыртда ырысхысыз къалгъанды. Джарлы болсала, ала туугъан джерлерин атыб, кеслерин кечиндириге иш излей джайылгъандыла.

Иш.

1. Хапаргъа план:

- 1) Къул джегиу адетни къорагъаны.
- 2) Бездна элде элчилени восстаниеси.
- 3) Кулаклары чыккъанлары.
- 4) Къул джегиуню кетергенден сора элчилени джашаулары.

2. Патчах бла помещикле къул джегиу адетни кетериге нек излегендиле?

3. 78 бетдеги суратда суратчы нени кѣргюзюрге излегенин анъылатыгъыз.

28. Капиталист фабрикада.

Къач заманды. Тохдаусуз джанъур къуяды. Сууукъ джел урады. Шахаргъа баргъан балчыкъ джолда бир къауум зыкгыл, ач элчи барады. Ол айлангъанла кимледиле? Бу балчыкъда, аман кюнде онла бла километрге аланы туугъан юйлеринден

не зат сюреди? Инджилмеклик, уллу инджилмеклик. Эл чырта джарлы болгъанды. Алкъын къач бошалмагъанды, мюрзеу а джокъду. Қъышны къалай чыгъарыкъларын айтыргъа къыйынды. Элчиле шахаргъа барадыла. Анда фабрикагъа ишчиле керекдиле деб эштгендиле.

Къул джегиу джорукъланы къоратхандан сора, Россияда заводла, фабрикала, темир джолла дженъил ишлениб тебренгендиле. Аланы барына ишчиле, кѣб ишчиле керек эдиле. Алай болса да ачдан ѳлмез ючюн, капеклеге ишлерге хазыр джаланнъач, инджилген адамла кѣбюрек эдиле. Ишге джарашмакълыкъ алай бош тюл эди.

Элчиле шахаргъа келгендиле. Фабриканы излеб табхандыла. Шахарны къыйырында багуш къаланнъанны, бош джерлени эмда къолайсыз юйчюклени арасында аны узун, къарангъы корпуслары сюелиб турадыла. Қъабыргъалары кирди, джалын къаралтханды. Терезелени миялаларын къурум басханды. Ичине кирген эшикни аллында кѣб адам турады. Фабриканы иеси фабрикантны сакълайдыла. Фабрикада болгъан затла капи-

Капиталист фабрикада.

Ишчилеге хакъ берю.

Табджанда фабриканы неси олтурады. Аны помощниги файдаланы тергейди. Ишчиле джал алыргъа келгендиле. Ауур иш ючюн ала капекле аладыла. Бир ишчи тѣзелмеди. Ол къолларын кѣргюзюб фабриканы иесине: «Биз ишлейбиз, сен а джукъ ишлемегенлей бай боласа»,— дейди. Ишчини къатыны къоркъуб эрине къарайды. Ол фабриканы неси ачыуларыб ишчини фабрикадан къысдар деб къоркъады. Бирси ишчиле бусагъатда джукъ айтмайдыла, алай а ала джумдурукъларын къысыб, фабрикантха аман къарайдыла.

талистленикиледиле.¹ Кюндюз да, кече да ишчиле алагъа ишлейдиле.

Алай а элчилени алмадыла. Фабрикагъа андан кѣб ишчи керек тюлдю.

Къалай-алай болса да инъирге бири ишге джарашалгъанды. Табы тюшгенди. Ишни заманында джюрютюлюб бошалгъап эски станок сыннганды. Чартлаб тюшген темир станокну къатында сюелиб тургъан ишчини башына тийгенди. Талай минутдан ишчи ѳлгенди. Къысха огъуна ауушдуургъа керек болгъанды. Джаш элчини алгъандыла.

Фабрикада иш къыйынды. Мекамла уллудула, къарангыракъдыла. Пар машинала тюрю-тюрюю механизмлени джю-

¹Ишчилени къыйынлары бла бай болгъан фабрикантлагъа эмда башха байлагъа капиталистле дейдиле.

рютедиле. Тишли чархла тауушлайдыла. Аланы джюрютген джибле шуулдагъан таууш этедиле. Станокланы ичинде ишчиле тарды. Тёгерге кирди. Ауур кир хауадан солургъа кыйынды. Барындан да бек сабийлеге кыйынды. Фабрикада сегиз-тогъуз джыл болгъан кёб сабий ишлейди. Саз бетлиле, арыкъла, болуб, танъ джарыгъандан ашхамгъа дери ала кырыулары джетмезлик ауур шини толтурадыла. Ишни баргъанына мастер кырайды. Ол ишчилеге буйрукъ этеди. Хар затха илинеди: бир товар аман этилгенди дейди, бир ишчини терслиги бла станок тохдагъанды, бир ишчи мастерге хыны джууаб этгенди дейди.

Хар не зат ючюн да мастер тазир алады. Ишчилени джаллары уа алайсыз да бек аз эди.

Джанъы ишчи фабрикагъа кирген кюн, мастер келир ыйыкъдан башлаб, алгынча, суткагъа 14 сагъатны ишлеб кълмайын, бир сагъатны артыкъ ишлерге деб джанъы буйрукъ келтирди.

Джанъы ишчи башхалача ол кюн ишни кеч бошады. Юйге келди. Ол заводну къатында эски балаганда — фабриканы общежитиесинде турургъа джарашды. Наргъа ёрледи. Комната ит орунча суукуду, кыранъыды. Джаш анда бир кеси джашамайды. Толу юч юйдеги барды. Комната уа узунуна — алты, кенълигине юч атламды.

Джаш ишчи нарда джатады. Джукълаялмайды. Джюреги кыйыналады. Элчини аман джашагъанын, ишчини да андан иги джашамагъанын кёреди.

Иш.

1. Соруулагъа джууаб этигиз:

- 1) Къул джегиу адет кырагъандан сора элчиле джарлы болуб нек баргъандыла?
- 2) Джарлы болгъан элчиле кыйры эмда нек баргъандыла?
- 3) Фабрикала кимникиле болгъандыла?
- 4) Фабрикантла бла мастерле ишчилеге кылай кырагъандыла?
- 5) Ишчиле не тукъум болумлада ишлегендиле эмда джашагъандыла?

2. Ишчилени ишлегенлерини эм джашауларыны юсюнден хапар хазырлагъыз.

29. Морозов стачка.

Джарлы болгъан кѣб элчиле шахаргъа баргъандыла, ишчиле болгъандыла. Элчилени мюклери — джер кесеклери, атлары, къаладжюклери эмда башха иш кереклери болгъанды, ишчиледе ўа аланы бири да болмагъанды. Ишчиле капиталистлеге джал алыб иш этерге киргендиле.

Россияда ишчилени джашаулары кыйын болгъанды. Ала суткагъа 14, таб 16 сагъат ишлегендиле. Ишлегенлерине бек адаргы джал алгъандыла. Аны да бир-бирде джартысына дерпчиси тазирге кетгенди. Ачха ачдан ёлмей кечинирге кючден джетгенди.

Ишчиле кеслерини джашауларын джанъыз унукъдуруучулагъа къаршы кюрешиге чыгыў бла иги этерге боллугъун анъылаб башлагъандыла. Ала таша тиллешгендиле, ишни тохдатхандыла эмда фабрикантха кеслерини излегенлерин билдиргендиле. Анъа стачка неда забастовка дегендиле.

Биринчи уллу забастовкаланы бири 1885 джыл Орехово-Зуево шахарда Морозовну сокъгъан фабрикасында болгъанды.

Стачканы башчысы ишчи Петр Моисеенко болгъанды. Забастовка этерден алгъа ишчилени башчылары совещание бардыр-

Морозов стачканы аллында ишчилени тиллешгенлери.

гъандыла. Кеслерини фабрикантдан излегенлерин джарашдыры ючюп, ала чай ичиучю юйде джыйылгъандыла. Кеслерине эс бёлдюрмез ючюн, чай бла къалачла ашай олтургъандыла.

«Биз ишлейбиз, фабрикантла бизни къыйныбыз бла байлыкъ джыядыла, къаныбызны ичедиле, — деб Моисеенко кючлю сёлешгенди.— Биз да аўузубузну къысыб туругъа керек тюлбюз. Джанъыз адам тюзде кеси урушчу тюлдю, ишчиле бары да биргелей а уллу кючдюле».

«Тюздю! Тюздю!» — деб джыйылгъанла къабыл кёргендиле. Ала бир-бирлерин билиб, бирден кюреширге ант этгендиле.

Экинчи кюн, хар замандача, эртден беш сагъатда, фабрика ишни башлагъанды. Моисеенко бла аны тенълери сигнал бергендиле. Ишчиле станокланы тохдатыб, чачылыб башлагъандыла.

Орнундан къобарылгъан фабрикант Морозов къалабалыкъда патчах министрге: «Фабрикада ишчиле тынъысыздыла... Джорукъсузлукъну тохдатыргъа мадар этеригигизни джалбарыб тилейбиз»,— деб телеграмма бергенди.

Инъирге патчах аскер келгенди.

Юч кюн кетгенди, алай'а киши ишге чыкъмагъанды.

Орехово-Зуевогъа губернатор (областны — губернияны начальниги) кеси келгенди. Орамлада забастовка этгенле джыйылыб башлагъандыла. Ала губернаторгъа сайлангъанланы джибериб, кеслерини излегенлерин билдиргендиле. Ишчиле алгъан джалларын ёсдюрсюнле эмда тазирлени къоратсынла деб тилегендиле. Губернатор тилекни къабыл этмегенди. Сайланыб баргъанланы тутхандыла.

Джыйылгъанланы ичинден: «Таб барыбызны да ссылкагъа ашырыгъыз! Сизни да джорукъгъа салыргъа табылыр бир мадар!» — деб къычыргъандыла.

Полиция бла аскерле ишчилени къысыб башлагъандыла. Қъамчиле ойнагъандыла. Атла джыгъылгъанланы теблегендиле. Патчахны буйругъу бла ол кюн 600-ден аслам ишчи тутулгъанды. Стачка джукълатылыннъанды.

Алай а орехово-зуево ишчилени кюрешлери къуру къалмагъанды. Ишчиле бирлешиб чыкъсала, кёб затны эталлыкъларын анъылаб башлагъандыла. Алай'а алкъын ишчиле кереклисича бирлешиб атлайлмай эдиле. Бир фабрикада ишчиле забастовка этгенликге, бирсиде ўа ишлей тургъандыла.

Патчах бла капиталистле бир фабриканы ишчилерини вос-
станиесин тынч джукълатыргъа боллукъ эдиле, алай'а бары да,
уруннъанла бютеу бирден къобсала уа — аланы уатырыкъ
кюч табыллыкъ тюл эди.

Андан сора насыблы джашар ючюн, патчах бла капиталист-
лени властын къоратыб, кеслерини властарын салыргъа керек
болгъанын ишчиле алкъын аныыламагъан эдиле.

Иш.

1. Соруулагъа джууаб этигиз:

1) Фабрикантла къалай бай болгъандыла?

2) Стачка (забастовка) не затды? Стачка ачыб ишчиле
не эте эдиле?

3) Морозов ишчиле не излей эдиле?

2. Хапарны кесеклеге юлешигиз эм аланы хар бирине баш
табыгъыз. Алай бла хапаргъа план боллукъду. Аны тетрад-
лагъа джазыгъыз. План бла хапар хазырлагъыз.

30. Владимир Ильич Ленин.

Уруннъанланы уллу усдазы эмда къураучусу В. И. Ленин
болгъанды.

Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 1870 джыл Симбирск
шахарда туугъанды. Энди ол шахаргъа Владимир Ильични
сыйын этиб Ульяновск дейдиле.

Володя Ульянов хар нени да билирге суйген джашчыкъ
болгъанды. Ол кѣб окъугъанды, историяны, литератураны, тыш
кърал тиллени билгенди, аны бла бирге городки ойнаргъа, суу-
да джууунургъа суйгенди, шахматла бла кюрешгенди.

Джай юйдегилери элге кѣчген заманда, Володя Ульянов
элчилени джарлы джашагъанларын кѣре тургъанды. Алай'а
къысдыргъычы болмагъан кѣб джарлы адамлагъа ол шахарда
да тюбегенди. Джаш Ленин бютеу кесини джашауун уруннъан
халкъны къуанчы ючюн кюрешге берирге бегигенди.

Ленин айырма окъугъанды, школну да алтын медаль бла
тауусханды. Школдан сора ол Къазан университетге киргенди.
Сабийлигинден огъуна Ленин уллу революциячыланы — Карл
Марксны эм Фридрих Энгельсни джазгъан затлары бла шагъ-
рейленнъенди. К. Маркс бла Ф. Энгельс ишчилени уллу акъыл-

Владимир Ильич Ленин.

лы алимлери эмда вождлары болгъандыла. Ленин аланы ызлары бла баргъанды.

1887 джыл Ленин студентлени патчахны артыкълыгына къаршчы чыгъаргъанды. Аны университетден къысдагъандыла, талай кюнден'а тутхандыла. Ол кёзюуде Ленинге къуру 17 джыл болгъан эди.

Бошлукъгъа чыкъгъанында, Ленин кесини окъууун бардырыгъа мурат этгенди. Алай болгъаны ючюн Ленинни бир джерге да алыргъа унамагъандыла. Ол заманда Ленин кеси окъуб тебрегенди. Бир джылны къадалыб окъугъанды. Къалгъан студентле тёрт джылны окъугъанны Ленин бир джылгъа окъуб бошагъанды.

1893 джыл Ленин Петербургга кёчгенди. Ол кёб фабрика бла завод болгъан, кёб ишчи джашагъан шахарда туругъа излегенди. Ол мында ишчиледен талай кружок къурагъанды. Ишчиле таша джыйылыб тургъандыла. Излеуочулени алдар ючюн, ала тойгъа-оюннъа джыйылгъанча джыйылгъандыла. Иш этиб дауур, харх этгендиле, джырлагъандыла, гитараны не да къобузну сокъгъандыла. Тюзю уа ол кружоклада капиталистле бла помещиклеге къаршчы кюрешни къалай бардырыгъа керек болгъаныны юсюнден сёлешиннъенди.

Ленин къуру ишчилени кружокларына башчылыкъ этген бла къалмагъанды. Ол китабла бла листовкала джазгъанды. Ленин ишчиле бла элчилени джанъы, эркин эм насыблы джашауу къуарлары джегиуочулени властарын кетериб, кесле-

В. И. Ленин Петербургда ишчи кружокда.

рини властарын салсала, ол заманда боллукъду деб юретгенди.

1895 джылны аягында Ленини джанъыдан тутхандыла. Аны дагыда тюрге салгандыла. Алай'а ол тутулмай тышында к'алг'ан тенълери бла тахса к'ураялг'анды. Тенълери Ленинге китабла ийиб тург'андыла. Ленин кесини писмоларын китабланы тизгинлерини арасында сют бла джазг'анды. Сют к'уруса, джукъ да к'рюнмегенди. Тюрмечиле китаблагъа к'араб, аланы к'айгысыз. Ленини тенълерине к'айтарг'андыла. Ала уа китабланы к'ыздырсала, джазылг'ан бары да ачыкъ к'рюнгенди. Ленин, тюрмечиле эслемезча, джашыртын джазг'анды. Сютню ол ётмек тылыдан этилген гитче мерекеб орунчуклагъа к'уйг'анды. Тюрмечилени аякъ таушлары эшитилсе, ол «мерекеб орунчукну» «мерекебни» да джуханды.

Ленини тюрмеде к'б тутхандыла, андан сора юч джылг'а Сибирге ссылкагъа джибергендиле. Ленин узакъ Сибирде да революция ишни бардырг'анды.

Ссылкадан сора Ленин к'ралдан тышына кетерге керек болг'анды. Ол андан Россияны урунганларыны патчах бла капиталистлеге к'аршчы кюрешлерине башчылыкъ этгенлей тург'анды.

Иш.

1. Дерсни планын салыб джазыгъыз. Планнга к'ере В. И. Ленини джашауу бла революция ишини юсюнден хапар айтыгъыз.

2. Картада Симбирск (бусагъатда Ульяновск) шахарны табыб к'ргюзюгюз.

31. Коммунистлени партиясын к'урау.

В. И. Ленин джигит революционер эмда улуу алим болг'анды.

В. И. Ленин ишчилени унукъдуруучула бла таукел кюрешге чакъырг'анды, ол ишчиле иги бирлешселе эмда ызларын-дан элчилени элтселе, ол заманда хорларгъа боллукъдула деб юретгенди.

Баррикады на Пресне. (С картины художника В. В. Журавлева.)

Уруннъанла бирлешиб, бирден бир кюч болуб чыкъсала. джанъыз ол заманда хорларгъа боллукъдула деб Ленин нек айтханды?

Сёз ючюн, къайсы болса да бир шахарны ишчилери кьолгъа сауут алыб, патчахны, помещиклени, андан сора капиталистлени властын кьоратыргъа таукел болдула. Андан не чыгъарыкъ эди? Патчах бла капиталистле эрлай огъуна башха шахарладан аскерле джыярыкъ эдиле да ишчилени восстаниелерин джукълатырыкъ эдиле. Бютеу къралда заводланы барында да хар не миллетни ишчилери бирлешиб бирден чыгъыб, ызларындан элчилени элтселе, аны иши башха эди. Ала хорланмазлыкъ кюч боллукъ эдиле.

Ол себебден хорлар ючюн уруннъанланы барын да бирлешдирирге керек эди.

Да неден башларгъа керекди да?

Неден да алгъа, дегенди Ленин, революция джюрекге кирген эм алчы ишчилени бир кючлю организациягъа бирлешдирирге — революция ишчи партия кьуаргъа керекди. Партия уруннъанланы барын да бирикдириб, аланы кесини ызындан унукъдуруучулагъа кьаршчы кюрешге элтирге керекди.

Ленинни айтханы бла ишчи революционерлени келечилери тубешиб партияны кьурауу юсюнден оноу этерге керек эдиле. Алай а Россияда джыйылыргъа боллукъ тюл эди. Барын да тутаргъа боллукъ эдиле. Аны ючюн тыш къралда джыйылгъандыла.

1903 джыл Лондонгъа, Англияны ара шахарына, орус революционерлени келечилери келгендиле. Ала бир ишчи партия болургъа оноулашхандыла.

Съезде кьуру Ленинни джанындагъыла болуб кьалмагъандыла. Съезде болгъанланы бир кьаууму Ленин излегенча унукъдуруучулагъа кьаршчы кючлю кюреширге излеменгендиле. Партияны башчыларын сайлагъан заманда, съезде болгъанланы асламысы Ленинни джанында чёб атхандыла. Алагъа большевикле деб аталгъанды. Артда большевиклеге коммунистле да дегендиле. Коммунистле большевикле да бирдиле.

Большевикле кюреш кёбге барлыгъын эмда кыйын болгъанын анъылагъандыла. Алай а ала ишчиле бла элчилени кючлерине ийнаннъандыла. Ала кыйынлыкъны, кьоркьууу да аллына таукел баргъандыла.

Иш.

1. Кеслерини унукъдуруучуларын хорлар ючюн ишчиле бла элчиле не этерге керек эдиле?

2. Ишчи партияны не ючюн къуаргъа керек эди?

3. Ишчи партияда В. И. Ленинини джанында болгъанлагъа не атагъандыла?

32. Къанлы ыйых кюн.

Большевикле ишчилени патчахны властын къоратыргъа чыгаргъандыла. Алай а кёб ишчи патчахсыз джашаргъа боллукъ болмаз деб тургъандыла. Аны юсюне да клисалада поп-патчахха бой салыргъа аллах буюргъанды деб хаман да ишчилени ийнандырыргъа кюрешиб тургъандыла.

Петербург ишчилени ичинде айланыб поп Гапон ауаз бериб башлагъанды. Ол сатлыкъ болгъанды, алай болгъанлыкъгъа ишчиле аны билмегендиле. Гапон халкъ къыйналыб джашайды, алай а анда патчах терс тюлдю дегенди. Патчах уруннъанланы джашауларын билмейди. Джыйылыб патчахха барыб, барыны юсюнден да айтыргъа керекди. Патчах адамлагъа болушлукъ эмда джер берликди дегенди.

Большевикле ишчилеге патчах биринчи помещикди эмда уруннъан халкъны джаууду деб айтхандыла. Андан тилерге керек тюлдю, анъа къаршчы кюреширге керекди дегендиле. Алай болгъанлыкъгъа кёб ишчи алкъын большевиклени ызындан бармагъанды, патчахха ийнаныб тургъанды.

1905 джыл 9 январда ыйых кюн Петербургну ишчилери патчахха барыргъа джыйылгъандыла. Кюн байрам кюн болгъанды да, заводла ишлемендиле.

Ишчиле кирсиз таза кийим кийгендиле. Биргелерине къартланы, къатынларын, сабийлерин алгъандыла. Иконла бла патчахны суратларын ёрге тутуб баргъандыла, дин джырланы джыралагъандыла. Ишчиле «патчах акга» халкъгъа нени да этерикди деб ийнаннъандыла.

Патчахны Зимний дворецине джетгендиле. Алай а патчах кёрюмгенди. Дворецни къатында солдатла тизилгендиле. Адамла тынъысыз болгъандыла. Бир къауумла: «Сора солдатла иш-

1905 жыл 9 январда кыргыз.

чилеге шкок атарыкъмыдыла? Хазна къалмай ала бары да ишчиледен алыннъандыла», — дегендиле.

Бир минутха болгъан бары да уюгъанды. Сора бир заманда шыбыртсыз сууукъда залп атылды. Солдатла патчахны буйругъун толтурдула. Адамла кеслерин ары-бери атдыла. Кёкюрегинден тутуб джаш ишчи ауду. Тиширыу кычырыкъ этди. Къолундан иконну ийиб, къарт ауду.

Площадда быллай кычырыкъла чыкъдыла:

«Халкъгъа шкок атадыла!»

«Ма кёрдююзю!»

«Ма олду патчахны берлиги!»

Атлыла кёрюндюле. Уллу бычакъланы чыгъарыб, ала ишчилеге атылдыла. Атла къачыб баргъанланы теблей эдиле. Джити бычакъла къартланы, тиширыуланы, сабийлени кесе эдиле.

Ол кюн мингден артыкъ адам ёлгенди, талай минг джаралы болгъанды. 9 январгъа халкъ къанлы ыйых кюн деб атагъанды.

Патчахха ийнанмакълыкъ кетгенди. Ишчиле большевиклени тюз болгъанларын: бошлукъ джанъыз къолда сауут бла кюрешиб табылыргъа боллугъун анылагъандыла.

Россияда революция башланнъанды.

Иш.

1. Дерсни планын джазыгъыз да, план бла хапар хазыр этигиз.

2. 1905 джыл 9 январдагъы болумладан сора ишчилени патчахха къараулары къалай тюрленнъенди?

3. Биринчи орус революция къачан башланнъанды?

4. Къанлы ыйых кюн мындан ненча джылны алгъа болгъанды?

33. Биринчи орус революция.

Революция бютеу къралны алгъанды. Шахарада ишчиле забастовкала этгендиле.

«Патчах власты къорасын!» — дегендиле ала.

Ишчилени ызларындан элчиле къобхандыла. Ала помещик-

леден джерни сыйырыр ючюн кюреше эдиле, алай`а аланы кѣб-лери алкъын патчахха кършчы бармай эдиле.

Орус халкъны биргесине унукъдуруучула бла кюрешге украинлыла, латышла, грузинлиле эмда бизни къралны башха халкълары чыкъгъандыла.

1905 джылны къачына къралны кѣб шахарларында ишчи депутатланы Советлери къралгъандыла. Биринчи Советлени бирин къумач согъуучу ишчиле Иваново шахарда къраргъандыла. Советлеге ишчиле кеслерини адамларын айыргъандыла. Советле стачканы къачан башланнгына неда тохта-тыллыгына, фабрикантладан не затла изленнигине оноу этгендиле. Кѣб Советлени башчылары большевикле болгъандыла.

1905 джыл декабрда ишчилени эм уллу урушлары — Москва саутланнъан восстание болгъанды.

7 декабрда большевикле башчылыкъ этген ишчи депутатланы Москва Советини чакъырыуу бла Москваны ишчилери стачканы башлагъандыла.

Заводлада станокла тохтагъандыла. Темир джоллада поездле тыйылгъандыла. Почта бла телеграф ишлемендиле. Электричество джукъланнъанды. Тюкенлени эшиклеринде киритле кѣрюннѣндиле. Ишчи Москва къобханды. Ишчиле орамлагъа чыкъгъандыла. Ала бирге джыйылгъандыла, кызыл революция байракъланы элтгендиле, былай джырлагъандыла:

Тюзлюк ючюн къанлы урушха
Атла, атла ишчи халкъ алгъа!

Талай кюнден урушха чыкъгъан ишчиле саутланнъан восстаниени башлагъандыла. Восстаниечиле орамлагъа буруу этгендиле. Къабакъ эшиклени къротхандыла, телеграф багъаналаны айдургъандыла, бош бѣчгелени тѣнъретгендиле, отун томраулары къалагъандыла. Аллай къаланыб къралгъан буруулагъа баррикадала дегендиле.

Баррикадаланы араларына бугъуб, ишчиле патчах аскерле бла саут уруш этгендиле. Айырылыб кючлю урушла Пресняда болгъандыла (энди Москваны ол районуна Красная Пресня дейдиле).

Солдатланы кѣбюсю элчиледен болгъанды. Аланы кѣблери ишчилеге шкок атаргъа суймегендиле.

Бир джолда Пресняны орамларында ишчилени колоннасы

1905 джыл элчиле помещиклени мюлк джерин чачханлары.

Элчиле мюлк джерни чачхандыла. Терезе рамала алыннъандыла. Стол, шиндик аны кибик юй керекле эшикге атылгъандыла. Шахардан ишчи келгенди, ол кызыл байракъны келтюргенди. Ол босагъада сюелиб, элчилеге патчахха кършчы барыргъа керекди дейди. Элчиле сагъышлы болгъандыла, ала тынъылагъандыла, алай'а патчахха кършчы барыргъа суймегендиле.

баргъанды. Аны аллында эки ишчи тиширү кызыл байракъны элтгендиле. Бир заманда мюйюшден патчах атлы аскер чыкыгъанды. Уллу бычакъла бла эм къамчиле бла кериле, атлыла ишчилеге атылгъандыла. Кызыл байракъны джайыб, тиширүла эркишлик этиб солдатланы алларына баргъандыла. Ала кычыргъандыла:

«Елтюрюгюз бизни! Биз саулукъда байракъны берлик туюлбюз!»

Атлыла тохдагъандыла, минутну армау болгъандыла да ызларына къайтхандыла.

Патчахны генераллары солдатла ишчилени джанына джалларыкъдыла деб кърккъуб, аланы казармалагъа джыйыб кирит салыб башлагъандыла. Николай Экинчи патчах Москвагъа алкъын солдатлары патчахха кършчы бармай патчахны

буйрукъларын толтургъан полкланы джибергенди. Ала тоб-лары, пулеметлары бла келгендиле.

Москваны ишчилерини къолайсыз сауутлангъан отрядлары-на патчахны аскерлери бла кюрешген къыйын болгъанды. Декабрны арасына Москваны районларыны кѣбюнде восстание джукълангъанды. Алай болса да Пресняны баррикадалары кючлю тѣзгендиле. Аскерле Пресняны тегерегин алгъандыла, алай'а ишчиле кюрешни тохдатмагъандыла. Офицерле тобладан атаргъа буйрукъ бергендиле. Ауур тоб окъла баррикадаланы чачхандыла. Баррикадалада от тюшюб башлагъанды.

Ишчиле къарышыуларын тохдатхандыла, алай'а сауутларын атмагъандыла. Ала: «Ол бизге энтда джарарыкъды!» — дегендиле.

Москваны ишчилерини сауутлангъан восстаниеси джукълангъанды. Россияда революция 1907 джылгъа дери баргъанды, алай болса да хорлангъанды.

Биринчи орус революция ишчилени кюрешде бирикдиргенди эм биширгенди. Ол ишчиле бла элчилени бирлешиб кюрешгенлерини къалай керекли болгъанын кѣргюзгенди.

Иш.

1. Ишчи депутатланы Советлерини юсюнден хапар айтыгъыз.
2. «Ишчи Москва урушады» дегенни къалай аныларгъа кереклисин айтыгъыз.
3. Ишчиле баррикадалада къалай урушханларыны юсюнден (суратха къараб) хапар айтыгъыз.
4. Патчах къаллай къарыуу болушлугъу бла ишчи урушну джукълатыргъа къолундан келгенди?

34. Патчахлыкъ власта Россияны халкъларыны джашаулары.

Орус кърал джерни юсюнде эм уллу къралланы бири болгъанды. Ол 60-ха джууукъ уллу эмда гитче халкъны джыйыб тургъанды. Кѣб джылланы бир къралда орусула, украинлыла, белорусла, латышла, эрменлиле эмда башха халкъла джашайдыла.

19-чу ёмюрге Орус къралгъа Орта Азияны халкълары киргендиле. Россиягъа къошулгъандан сора аланы джашаулары тюрленгенди. Орта азия тюзледе мамукъ кѣб ёсюб башлагъанды. Аны орус фабрикалагъа элтгендиле. Орта Азиягъа уа

сабан агъачла, тырнаула, къумачла эмда башха товарла кел-тиргендиле.

Бизни къралда джашагъан халкъла бир-бирлеринден кѣб затлагъа юренигендиле.

Алай'а патчахлыкъ Россияда халкъланы джашаулары къуанчлы болмагъанды. Патчахны оноучулары бла кеслерини байлары да халкъланы кючлю унукъдургъандыла. Капиталистле бла помещикле урунъанланы къаранъыда эмда джукъ билдирмей тутхандыла. Кѣб халкъла школсуз болгъандыла. Сибири бир къауум халкъларыны кеслерини азбукалары болмагъанды. Орта Азия бла Кавказда 100 адамгъа бирден-экиден кѣб окъуулу адам джетмеген халкъла болгъандыла. Патчахлыкъ правительство Украинада ана тилде китаб, газет чыгъарыргъа къоймагъанды. Таб «Украина» деген сѣзню да «Малороссия» ат бла аушдургъанды.

Патчах, капиталистле эмда помещикле унукъгъан халкъ бары да бирлешиб революция кюрешге къобарла деб къоркъа эдиле. Аны ючюн ала халкъланы бирин-бирине илиндиртирге кюрешгендиле. Ала бир халкъны бирине юсдюргендиле.

Большевикле урунъанлагъа тюрлю-тюрлю миллетлени ишчилери бла элчилери бары да бир-бирлери бла шохладыла, патчах, капиталистле бла помещикле уа барыны да бирча джауудула деб юретгендиле. Большевикле миллетлени барын да урунъанларын унукъдуруучулагъа къаршчы бютеу кюрешде бирлешиуге чакъыргъандыла.

Орус ишчиле бла элчилени ызындан патчахлыкъ Россияны халкълары революция кюрешге къобхандыла.

Украинаны эм уллу промышленность районларыны бири Донбасс болгъанды. 1905 джыл Донбассны ишчилери къолгъа сауутну алгъандыла эмда орус ишчиле бла биргелей патчахны аскерлерине къаршчы кюрешгендиле.

1905 джыл эстон эм орус ишчиле бирге бютеу Эстонияда сауут бла чыкыгъандыла. Ишчилени ызындан эстон элчиле да къобхандыла.

Азербайджанны баш шахары Бакуну нефти бютеу дунягъа белгилиди. Азербайджанны ишчилери орус эмда эрмен ишчиле бла бригелей Бакуда талай кере стачкала этиб, капиталистлеге айтханларын этдиргендиле.

Россияны халкъларыны барыны да уруннъанлары патчах-ны властын джанъыз бирлешиб къораталлыкъларын эмда помещикле бла капиталистлени унукъдурууларындан бошлан-ныкъларын анъылаб тебрегендиле.

Иш.

1. 13, 14, 17, 21 эмда 22 параграфланы эсге тюшюрююз эмда картада орус къралны къалай ёсюб баргъанына къа-рагъыз.

2. Россияны халкъларыны патчахлыкъ властын тюбюнде бо-лумларындан хапар айтыгъыз.

3. Помещикле бла капиталистле Россияны халкъларын бир-рин-биринден айырыргъа нек кюрешгендиле эмда бирин-бирине нек юсдюргендиле?

4. Большевикле халкъланы барыны да уруннъанларын бир-лешиуге не ючюн чакъыргъандыла?

35. Биринчи дуня къазауат.

Унукъдуруучула халкъланы араларында бир-бири бла джаулукъну Россияда огъай эсенъ, бютеу дуняны башында да бардыргъандыла. 1914 джыл тюрлю-тюрлю къралланы ка-питалистлери бла помещиклери уллу къазауатны башлагъан-дыла.

Биринчи башлагъанла Германия бла Австрия болгъандыла.

Англия, Франция эмда Россия алагъа къаршчы къазауат эт-гендиле. Къазауатха бютеу дуняда къралланы кёбюсю — 33 кърал — къошулгъанды. Ол сеbebден ол къазауатха дуня къазауат дейдиле.

Къазауат помещикле бла капиталистлеге керек эди. Ала башха къралланы джерлерин зор бла алыргъа эм хорланнъан халкъланы тонаргъа излегендиле. Дуня къазауат тонау, зор-лукъ къазауат болгъанды.

Патчах бла аны оноучулары, капиталистле бла помещикле бютеу Россияда элчиле бла ишчилени джыйыб, юслерине солдат шинеллени кийдириб, фронтха сюргендиле. Фронтда кюч-лю урушла баргъандыла. Орус аскер кючлю эм батыр уруш-ханды, алай а артха къалгъан патчахлыкъ Россия къазауатха хазырланмагъан эди. Сауут джетмегенди. Тобла аз болгъанды-ла. Тоб, шкок, окъ джетимегенди.

Орус эмда немец солдатланы шохлукъ джарашуулары.

Бютеу фронтну узунуна баргъан узун кынъыр-мынъыр бурууча чыгъанкълы темир чыбыкъ талай къат болуб тартылганды. Ала орус окопаланы немецленикиледен айыргъандыла. Орус окопалада орус солдатла—ишчиле бла элчиле олтургъандыла. Немецленикиледе немец солдатла, ала да ишчиле бла элчиле. Оруслаула немецлеге: «Атыуну кьой!» — деб кычыргъанлары бола эди. Немец окопалан'а акъыртын ёрге таякъ чыгъар эди. Таякъда: «Къарнашла болайыкъ. Шохлукъ селешюуге эмда ауулланыугъа чыгъыгъыз», — деб джазылгъан плакат бар эди. Атыу тохдайды. Окопаладан солдатла чыгъадыла, темир чыбыкъланы юсю бла ётедиле. Орус солдатла бла немец солдатланы арасында селешюу барады. Махорканы тютюлгенени рахат бурулуб чыгъады.

Къазауат къралны джарлы этгенди. Мюлк чачылганды. Кёб завод ишлемей тохдагъанды. Темир джоллада джюрюу аз болганды. Кёб паровоз бла вагон ишге джарамай чотдан чыкълганды. Кюйдюрюр зат джетмегенди.

Элде андан иги болмагъанды. Саулукуллары иги, ишлеуцю

эркишиле бары да фронтха кетгендиле. Аскерге кѣб ат бла мал алгъандыла. Элчилени сабанлары сюрюлмей къалгъандыла. Россияда ачлыкъ башлангъанды.

Шахарлада ишчилени къатынлары ишден сора инъирде ѳтмек алыр ючюн очередге ашыкъгъандыла. Аланы юлеринде уа от этилмеген комнаталада ач сабийлери сууукъ болгъандыла.

Большевикле тонау къазауатлагъа хар заманда да къаршы эдиле. Ала орус, немец, француз эмда башха ишчилени бири-бири араларында юлешир затлары джокъду дегендиле. Ала дуня къазауат халкъгъа керек тюлдю, капиталистлеге керекди деб анъылатхандыла. Ишчиле бла элчиле къазауат джанъыз ачлыкъ-джаланнъачлыкъ эмда инджилиу келтиреди дегендиле.

Къазауат ючюнчю джылны баргъанды. Ишчиле бла элчиле гол джангъыдан джангъы къыйынлыкъла салгъанды. Уруннъанла большевиклени сѣзлерине тынъылай тебрегендиле. «Не зат ючюн къазауат этебиз?» — деб ала кеслери кеслерине кѣбденкѣб сора башлагъандыла. Солдатла кеслерине патчах, помещикле эмда капиталистле ючюн, унукъдуруучула андан да бек бай болур ючюн къырыла тургъанларын анъылаб тебрегендиле.

Уруннъан халкъны тѣюзюмю ахырына джыйылгъанды. «Къазауат къорасын! Патчах къорасын!» — деген чакъырыула кѣбденкѣб айтылгъандыла.

1917 революция джыл джетгенди.

Иш.

1. 1914 джылда башланнъан къазауатха дуня къазауат деб нек атагъандыла?

2. Ол къазауат кимге керек эди?

3. Биринчи дуня къазауатны заманында большевикле уруннъанланы неге чакъыргъандыла?

36. Халкъ патчахны къоратады.

Петроградда (ол джыллада Ленинградха алай айта эдиле) эм башха шахарлада тынчлыкъсыз болгъанды. Къазауат бла ачлыкъ инджитген ишчиле къозгъалгъандыла. 1917 джыл февралны аягында большевиклени чакъырыулары бла Петро-

градны ишчилери забастовка этгендиле. Ала орамлагъа чыкъгъандыла. Ишчиле: «Къзауат къорасын! Патчах къорасын! Ашарыкъ! Рахатлыкъ!» — деб излегендиле.

Джанъдан, 1905 джылдача, орамлада баррикадала салынгъандыла. Ишчилени полиция бла урушлары башлангъанды.

Патчах ишчилеге къаршчы аскерлени ийгенди. Алай'а энди солдатла 1905 джыл ишчилени къыргъанлагъа ушамагъандыла. Андан бери джылланы ичине кёб солдат кеслерини джаулары кимле болгъанларын анылагъанды.

26 февральда солдатланы казармаладан восстание этгенлени чачаргъа чыгъаргъандыла. Башхаланы биргесине Волынь полк да болгъанды. Солдатла суймей башларын энишге тутуб чыкъгъандыла, алай а офицерле къыджырагъанларында, солдатла тизгинлеге сюелгендиле.

Солдатлагъа зор этиб ишчилеге атыгъыз дегендиле. Тишируу ишчиле окъладан къоркъмай, солдатлагъа джууукъ баргъандыла. Ала: «Кимге шкок атасыз? Кесигизни аталарыгъызгъа, аналарыгъызгъа, эгечлеригизге, къарнашларыгъызгъа атасыз?» — дегендиле. Ол сёзледен солдатла от кюйдюргенча болгъандыла, бир къауумлары уа ишчилеге атмай, кёкге тутуб атхандыла.

Солдатла казармагъа къозгъалыб къайтхандыла. Офицерле чачылгъандыла, солдатла уа джукъларгъа джатмагъандыла. Ала кёб кенъешгендиле. Ол кече Волынь полкнуну солдатлары: «Кесибиликлеге атарыкъ тюлбюз», — деб ахыр оноу этгендиле.

Кюндюз 27 февральда волынчыланы ызындан башха полкланы солдатлары да ишчилени джанына кёчгендиле.

Джанъдан, 1905 джылдача, Советле къуралыб башлагъандыла. Советлеге депутатланы энди къуру ишчиле болмай, солдатла да айыргъандыла. Ол зат элчиле (солдатланы кёбюсю элчиледен болгъанды) ишчилени ызындан баргъанларын кёрюзгенди. Ишчиле бла солдатла сауут складланы кюч бла алыб башлагъандыла. Ала тюремеледен тутулуб тургъан революционерлени ийгендиле, патчахны генералларын тутхандыла.

«Къзауат къорасын! Патчах къорасын! Ашарыкъ! Рахатлыкъ!» — деген чакъырула уллудан-уллу бола, гюрюлдеб келген джелни тауушуча, бекеден-бек чыкъгъандыла.

Революция хорлагъанды. Николай Экинчи патчах тутулгъанды. Алай'а властны капиталистле алгъандыла. Фабрикантла

бла помещикледен ала кеслерине правительство кјурагъандыла. Ол правительствогъа Болджаллы (Временное) правительство дегендиле.

Болджаллы правительство восстание этген халкъ излеген затланы толтурмагъанды. Ол не ашарыкъ, не рахатлыкъ бермегенди.

Фабрикала бла заводла алгынча капиталистленики болгъандыла.

Джер помещикледе къалгъанды.

Къазауат тохдамай баргъанды.

Россияда джашагъан украинлыланы, белоруслуланы, узбеклилени эмда башха халкъланы кеслерини эмда орусну байлары алгынча джекгендиле.

Большевикле ишчилени, элчилени эмда солдатланы кюрешни тохдатмай бардыргъыз деб чакъыргъандыла.

Иш.

1. Джазыб план салыгъыз эм анъа кёре хапар хазырлагъыз.

2. Биринчи орус революция башлангъандан тебреб патчахны властын къоратхынчы ненча джыл кетгенди?

Уллу Октябрь социалист революция бла граждан къазауат.

37. Большевикле социалист революция хазырлайдыла.

Петроградха Ленин келеди.

1917 джыл апрельде тыш къралладан Владимир Ильич Ленин келгенди. Поезд инъирде кеч джетгенди. Аны ючюн деб къарамай, революцияны уллу вождуна хошкелдиге минъле бла ишчиле, солдатла эмда матросла келгендиле.

Джыйылгъанла: «Ура! Джашасын Ленин!» — деб кычыргъандыла.

Ленин площадха чыкъгъанды. Анда броневикле тургъандыла. Аланы революциячы солдатла келтиргендиле. Ленин броневикле

Ленинини келгени.

викге ёрлегенди, кепкасын алгъанды да къолун кёлтюргенди. Площадь кымсыз болгъанды. Ленин сёлешиб башлагъанды. Ол патчах къорагъанды, алай'а помещикле бла капиталистле къалгъандыла деб айтханды.

Алгъынча джерле, фабрикала, заводла аланыкъыладыла. Ала ишчиле бла элчилени джегиб унукъдурадыла. Ленин капиталистле бла помещиклени властыны орнуна урунъанланы властын салыргъа керекди дегенди. Джерни барына, заводла бла фабрикалагъа халкъ не болургъа керекди.

Капиталистле бла помещиклеге къаршчы, ишчиле бла элчилени властын салыр ючюн болгъан революциягъа социалист революция дейдиле.

Ленин кесини сёзюн «Джашасын социалист революция!» — деген чакъырыуу бла бошагъанды.

Капиталистле бла помещиклени властын къратыргъа керекди.

Ленинни айтханына къараб атлай, большевикле социалист революциягъа хазырланыуу башлагъандыла. Болджаллы правительство революциядан къркъгъанды. Ол большевиклени ызларындан тюшюб тебрегенди. В. И. Ленинни тутаргъа деб буйрукъ болгъанды. Партия Владимир Ильични джашырыргъа оноу этгенди. Иванов деген ишчини аты бла анъа къагъыт табхандыла. Ленин Петрограддан кетиб, бир гитче кёлню адам джюриюмеген джагъасында балаганнъа тюшгенди. Ол джерге Разлив дегендиле. Алайдан Ленин революциягъа хазырланыуу башчылыкъ этгенди. Анъа нёгерлери келиб тургъандыла. Ала Лениннъе революция кюреш къалай баргъанындан хапар айтхандыла эм андан буйрукъ алгъандыла.

1917 джылны къачына къралда болум алгъындан да къыйын болгъанды. Къазауат тохдаусуз баргъанды, ачлыкъ ёсгенди, промышленность оюлгъанды. Энди, уруннъанланы кёбюсю Болджаллы правительствону къратыб, властны кеслерини кёлларына алыргъа керек болгъанын анъылаб башлагъандыла.

Большевикле сауутланнъан восстаниени башларгъа оноу этедиле.

Большевиклени башчылыкълары бла ишчиле сауутланнъандыла эмда урушчу отрядла къурагъандыла. Элчиле помещиклени джерлерин сыйыргъандыла, помещикле джашагъан джерлени кюйдюргендиле. Солдатла къазауат этерге эмда Болджаллы правительствону генералларыны буйрукъларын толтурургъа унамагъандыла.

1917 джыл октябрда Ленин Петроградха таша келгенди. Эки кюнден большевиклени партиясыны Ара Комитетини заседаниеси болгъанды. Ленин сёлешгенди. Ленин халкъ Болджаллы правительствону къратыргъа хазырды дегенди. Большевикле ол заседаниеде мычымайын сауутланнъан восстаниени башларгъа деб бегим алгъандыла. Восстаниеге хазырланыуу арасы Смольный эди. Большевикле кеслерини штабларын къурагъан Петроград институтланы бирини аты алай болгъанды.

Иш.

1. Стаяны башларына кёре хапар хазырлагъыз.

2. Патчахлыкъ власть къоратылгъандан сора Ленин урун-нъанланы неге чакъыргъанды?

3. Патчаны властын къоратхандан сора да Лениннъе бугъаргъа нек керек болгъанды?

38. Социалист революция башлангъанды.

24 октябрда (джангы санау бла 6 ноябрда) восстание башлангъанды. Петроградны орамларында уруннъанланы сауутлу отрядлары тебрегендиле. Уруннъанланы джырыны сёзлери революция кюрешге чакъыргъанды:

Къобугъуз, учузлукъ салыннъан,
Ачны, джалчыны дуниясы!
Къайнайды ачыудан къаныбыз,
Ёлюм урушха хазырбыз.
Биреу келиб бизни къутхармаз:
Аллах, патчах, тулпар ол болса.
Бизге баш эркинлик табылмаз
Кеси къолубуз бла болмаса.

Сауутланнъан отрядла Смольныйге джыйылгъандыла. Ишчилени биргелерине солдатла бла матросла келгендиле. Саууту болмагъан шоккла бла гранатланы Смольныйни арбазында алгъанды. Былайгъа сауут складладан пулемётла да келтирилгендиле.

Смольный сауутлу лагерь болгъанды. Кирген джерни патрулла сакълагъандыла. Джерленнъен атла хазыр болуб тургъандыла. Автомобилле бла мотоциклле тизгин болуб сюелгендиле. Ауур тобланы келтиргендиле. Смольныйни аллында арбазда шынкъартла джангъандыла.

Ленин восстаниеге башчылыкъ этгенди.

Эм ал бурун вокзалланы, телефон станцияны, телеграфны эмда шахарда башха керекли джерлени алыргъа керекди дегенди ол. Ол заманда Зимний дворец деген алгъыннъы патчах

Залп «Авроры».
(Художник С. С. Бойм.)

В. И. Ленин провозглашает советскую власть.
(С картины художника В. А. Серова.)

Ленин Смольныйде восстаниге башчылыкъ этеди.

юйде турган Болджаллы правительство бютеу къралдан кесиб кьаллыкъ эди. Телефон станция восстание этгенлени кьолларында болгъаны себебли, ол таб Петроградны кесинде да буйрукъла бераллыкъ туююл эди.

Революцияны штабына урушну болгъаныны юсюнден тохдаусуз хапарла бериб тургъандыла. Ленин революция отрядлары командирлерини билдиргенлерине тынълагъанды, андан ары къалай атларларын кьргюзгенди. Лениннге эм джууукъ болушчула Свердлов, Дзержинский, Бубнов эм башха большевикле болгъандыла.

25 октябрда Смольныйге кьууанч хапарла келиб тебргендиле:

- «Телеграф алынды»,
- «Вокзалла сыйырылдыла»,
- «Телефон станция алынды».

Шахарны асламы сауутланган халкъны кьолуна тюшгенди.

Алай а революция хорлар ючюн, Зимний дворецни алыб, Болджаллы правительствону тутаргъа керек эди.

Дворецни сайлангъан офицер частла бла юнкерле сакълай эдиле (офицер школланы сохдаларына алай айта эдиле). Ала отунладан бетжанла этиб, кеслерин сакъларгъа хазырлангъан эдиле. Алкъын кючлю уруш боллукъ эди.

Иш.

1. Социалист революцияны башлангъанындан хапар хазырлагъыз.

2. Урунганланы джырындан: «Бизге баш эркинлик табыл-маз кеси къолубуз бла болмаса»,— деген сёзлени къалай анъыларгъа боллукъду?

39. Зимний дворецни алыу.

1917 джыл 25 октябрны инъиринде крейсер «Аврора» Невагъа кириб Зимний дворецден узакъ болмайын тохдагъанды. Матросла тобланы юслеринден джабыуларын алыб, ичлерине окъла салгъандыла. Команда берилгенди да тобдан атылгъанды. Ол билдириу сигнал эди.

Зимнийни алыу башлангъанды.

Зимний дворецни аллы уллу площадды. Ол 1905 джыл 9 январда петербург ишчилени мамырлыкъ демонстрациясы къырылгъан площадды. Ол заманда ишчиле патчахдан игилик тилей баргъан эдиле. Бусагъатда уа властны къолгъа кюч бла алыргъа заман джетгенди.

Революция отрядла Дворецни площадына киргендиле. Уруш тебрелгенди. Кече 12 сагъатда ахыр атака башлангъанды. Восстаниечиле Зимний дворецге джууукъ киргендиле.

Дворецни аллында отун къалангъанланы артында офицерле бла юнкерле бауурлангъандыла. Ишчилеге, солдатлагъа эмда матрослагъа ала окъланы буз джаугъанча къуйгъандыла, алай а аланы тыялмагъандыла. Пулемётла чыкырмагъандыла. Ала восстаниечилени туу деген бирге тыйгъандыла, дагъыда джангъыдан дворецни къабакъ эшиклерине кёб адам мыллык атханды.

Он атлам къалгъанды. Окъла тийиб, адамла кёбден-кёб ауадыла. Қалды беш атлам, төрт, юч — эм къыйын арт атламла. Джаула тиреб атадыла. Ахырында офицерле бла юнкерле артха ыхдырылдыла. Зимний дворецге джол ачылды.

Зимний дворецни алыу.

Джюзле бла восстание ачхан ишчиле, солдатла эмда матросла дворецни чоюн къабакъ эшиклерине басындыла. Къабакъ эшикле джабылыб эдиле. Адамла эшиклени темир бурууларына къаландыла. Басхан кючге тѣзмей эшикле къымылдадыла. Аланы аралары кенъериб тебретиле.

Восстаниечиле Зимний дворецге кирдиле.

Алай'а уруш аны бла бошалмагъанды. Дворецде кѣб залла, джюзле бла комнатала, коридорла эмда басыхчла болгъандыла. Хар къалайда да джаула чѣкгендиле. Хар комнатадан, хар къаранъы мюйюшден шоккла атылгъандыла. Восстаниечиле кенъ мермер басыхчла бла Болджаллы правительство тургъан джерге джетерге ашыкъгъандыла.

Ишчиле бла бирге солдатла бла матросла да чабыб бара эдиле. Ала шоккланы джерлеб, тобукъланыб, ёрге, джауну атхан тауушу келген джанына, айландырыб ата эдиле.

Ол уруш юнью ичинде сагъат бла джарымны баргъанды. Ахырында революциячы отрядла Болджаллы правительствону министрлери заседание бардыра тургъан комнатагъа джетгендиле. Талай офицер джолну тыяргъа кюрешгенди. Алай'а энди алагъа киши эс бѣлмей эди. Офицерле чортлагъандыла. Восстаниечиле комнатагъа киргендиле.

Столну артында къоркъуу кирген талай адам олтуруб тургъанды. Ол Россияны капиталистлери бла помещиклерини арт правительствосу — Болджаллы правительство эди. Ол тутулгъанды. Уллу Октябрь социалист революция хорлагъанды. Урунъан халкъ кеси властны къолуна алгъанды.

Иш.

1. Зимний дворецни алынуу юсюнден хапар айтыгъыз.
2. 107 бетде суратны 91 бетдеги сурат бла тенълешдиригиз.
3. Патчах Зимний дворецни аллында ишчилени къырдыргъандан восстаниечи халкъ ол дворецни алгъынчы ненча джыл кетгенди?

40. Урунъанланы ёмюрлюк кюсегенлери толгъанды.

Смольныйде урунъан халкъны келечилери джыйылгъандыла. Трибунагъа Ленин чыкъгъанды. Зал къол къакъгъанды. Ленинни сѣлеширге къоймагъандыла. Тѣрт джанындан: «Совет власть джашасын! Лениннѣ ура! Лениннѣ сый!» — деген тау-

ушла чыкыгъандыла. Ленин кьолун кёлтюрюб, залны тохдатыргъа излегенди. Алай'а джыйылгъанла тохдамагъандыла. Ол заманда Ленин сёлешиб башлагъанды. Ол сагъатдан огъуна залда бары кымсыз болгъандыла.

«Джолдашла, — деб башлагъанды Ленин, — болургъа кереклиси, большевикле хар заманда да айтыб туруучу ишчи эм элчи революция, болду... Бизде Совет правительство боллукъду... Унукъгъан адамла властны кеслери кьуарарыкъдыла».

Залда джанъыдан кьаты кьол кьагъыула болгъандыла.

Кёб джылланы кьралгъа патча, помещикле бла капиталистле башчылыкъ этиб тургъандыла. Ала урунъан халкъны унукъдургъандыла. Ишчиле бла элчиле инджилмеклик эм ачлыкъ кёргендиле. Энди власть халкъны кесини кьолуна кёчгенди. Урунъанланы ёмюрлюк кюсегенлери толгъанды. Ишчиле бла элчиле кьралгъа не болгъандыла. Ишчилени, солдатланы эм элчилени депутатларыны Советлери кьралгъа башчылыкъ этиб тебрегендиле. Биринчи ишчи-элчи правительство кьуралгъанды. Правительствогъа тамадагъа Ленин сайлангъанды.

Алгъын фабрикала бла заводла капиталистленики болгъандыла. Ишчиле капиталистлеге ишлегендиле. Капиталистле иш-

Ишчиле капиталистледен заводну сыйырадыла.

Эдчиле помещикни джери юлшедиле.

чилени унукъдургъандыла, алагъа капекле бергендиле, кеслери ўа байлыкъ джыйгъандыла. Энди фабрикала бла заводла капиталистледен сыйырылгъандыла эм бютеў халкъны кьолуна тюшгендиле. Ишчиле капиталистлеге урунмай, кеслерине урунуб тебрегендиле.

Кёб ёмюрлени элчиле джер ючюн кюрешгендиле. 1861 джыл кьул джегиў адет кьорагъанды, алай'а джер алгъынча помещикледе кьалгъанды. Энди элчиле джер алгъандыла. Бютеў сабан тюзле, кышлыкъла, чегетле уруннъанланы кьолуна берилгендиле.

Кёб джылланы патчах, помещикле бла капиталистле орус халкъдан сора да бизни кьралны бютеў башха халкъларын да джекгендиле. Ала халкъланы бирин-бирине юсдюргендиле, аланы джерлерин сыйыргъандыла. Орус ишчиле бла элчилени биргелерине бизни кьралны бютеў халкълары да бошлукъ табар ючюн кюрешиб тургъандыла. Энди бизни джуртну халкълары бары да бош болгъандыла.

Уруннъанла узакъ баргъан кьазаўатдан инджилгендиле. Ала окопалада кырылгъандыла, юйлерине джаралы эмда тёнъек болуб кьайтхандыла. Юйде ўа кеслерини мюлклерини чачылгъанына келгендиле. Кьазаўат капиталистлеге керек эди. Уруннъанла терслик, зорлукъ кьазаўатха кьаршчы кюрешгендиле. Энди Россияны халкълары рахатлыкъ алгъандыла. Совет правительство мамырлыкъны юсюнден декрет (закон) чыгъаргъанды. Анда кьазаўат этген халкъланы барына эм аланы правительстволарына мычымайын тюзлюк эмда демократ мамырлыкъны юсюнден сёлешиўлени башлайыкъ деб айтылгъанды.

Бизни кьралда уруннъанланы хорламы бютеў дуняда капиталистлени кьарыўун аз этгенди. Бютеў кьралланы уруннъанларына Октябрь революция уллу кюреш юлгю бергенди эмда хорламгъа, насыблы, эркинлик джашаў кьураўгъа джол кёрюзгенди.

Иш.

1. Уллу Октябрь социалист революцияны хорлагъаны уруннъанлагъа не бергенди?

2. Уруннъанла совет власть ючюн нек кюрешгендиле?

41. Социалист Ата джурт кьоркьуудады.

Къызыл аскерни кьурау.

Капиталистле бла помещикле властны, джерни эмда завод-ланы кьолларындан кьорагъанларына разы болуб къалмагъандыла. Ала Совет къралгъа кършчы кюреш башлагъандыла. Россияда граждан къазауат — уруннъаиланы урукъдуруучулагъа кършчы къазауаты башланнъанды. Орус капиталистле бла помещиклеге болушлукъгъа Европа бла Американы капиталистлери келгендиле. Ала бизни революцияны эзиб, Россияны байлыкъларын кьолгъа джыяргъа излегендиле.

Советлени Къралына биринчи немец зорчула кириб тебрегендиле. Ол кёзюде бизни аскерибиз болмагъанды. Эски патчах аскер чачылгъанды. Джангъы алкъын кьуралмагъанды. Немец генералла совет властны дженъил кьурутургъа базгъандыла.

Джаула Псковну алыб, Петроградха тебрегендиле. Большевиклени партиясы бла Совет правительство ашыгъыш революцион Къызыл Аскер кьураб башлагъандыла.

Ол кыйын кюнледе Ленин кёз кысмай ишлегенди. Ол иш-

Къызыл Аскерни биринчи отрядлары.

чи отрядланы аллында сѣлешгенди, кызыл командирле бла акъыллашханды, кызыл солдатланы не бла кийиндирирге эмда не бла сауутландырыргъа сагъыш этгенди.

Къралда чачылыу болгъанды. Кѣб фабрикала бла заводла ишлемегендиле. Кюйдюрлюк болмагъанды. Адамла 100, бир-бирде уа кзуру 50 грамм болгъан ѳтмек кесек ючюн сагъатла бла очердледе сюелгендиле.

Алай а кеслерини совет властарын сакълар ючюн, урун-нъанла не кыйынлыкъланы да кѣлтюрюрге хазыр эдиле. Къарыусуз юреннъен, къолайсыз сауутланнъан, къалай-алай болса да деб кийиннъен кызыл аскерчиле ѳтгюр урушхандыла эм хорлагъандыла.

Псков бла Нарваны къатында биринчи урушла болгъандыла. Немец зорчуланы Петроградха барыулары тыйылгъанды. Ол 1918 джыл 23 февралда эди.

23 февраль Кызыл Аскерни туугъан кюнюдю.

Джаулары кършоуунда.

1918 джылны джазында бизни северде джагъаларыбызгъа америка эм инъилиз кемеле келгендиле. Ала кеслерини солдатларын тюшюрюб, Мурманск бла Архангельскни алгъандыла.

Къара тенъизни джанындан Совет къралгъа француз аскерле чабхандыла.

Дальний Востокда япон эмда америка зорчула кюрешгендиле.

Закавказье бла Орта Азиягъа инъилиз отрядла киргендиле.

Россияда совет власты джаулары — алгыннны помещикле бла фабрикантла уллу аскерле кзурагъандыла. Алагъа акъла, акъ гвардия деб аталгъанды. Ол аскерлени башчылары патчахны генераллары болгъандыла. Джаула бизни къралны асламын алалгъандыла. Джаш Совет кърал джау кършоугъа тюшгенди.

Джаула алгъан джерлени барында да тыш къраллы зорчула бла акъгвардиячыла эски джорукъланы салгъандыла.

Эм алгъа ала власты, джерлени эм фабрикаланы помещикле бла капиталистлеге къайтаргъандыла. Аланы болушлукълары бла тышкъраллы зорчула бизни къралны байлыкъларын тонаб башлагъандыла. Украинадан Германиягъа мюрзею, шекери, эти, джауу, кѣмюрю бла поездле тизилгендиле.

Северде эмда Дальний Востокда америкачыла, инъилизчиле эм япончула багъалы чегетлени къырыб, алтынны, багъалы джумушакъ тюкю терилени ташыб башлагъандыла.

Тыш къраллы зорчула орус, украина эмда башха капиталистле бла бир болуб, уруннъанлагъа уллу артыкълыкъ этгендиле. Тюрмеледе тутмакъла сыйыныб болмагъандыла. Минъле бла ишчилени эмда элчилени ёлтюргендиле. Палачла бютюн да коммунистлеге бек къаты болгъандыла. Аланы кёзлерин чыгъаргъандыла, билеклерин чыгъаргъандыла, къулакъларын кесгендиле, тиллерин юзгендиле. Дальний Востокда партизанланы айтылгъан башчысы коммунист Сергей Лазону къутургъан джаўла чурукълары бла теблегендиле, шоккланы артлары бла туйгендиле, андан сора ўа паровозну отунда кюйдюргендиле.

Алай а бир тукъум бир артыкълыкъ коммунистлени бюкмегенди. Коммунистле партизан отрядла къурагъандыла, уруннъанланы къул этиўчуле бла кюрешге къобаргъандыла.

Коммунист партия: «Социалист ата джурт кърккъуудады!» — деб халккъга чакъырыў этиб билдиргенди.

Совет властны джакъларгъа миллионла бла ишчиле эм элчиле къобхандыла. Джаўну артында партизан отрядла къуралгъандыла. Алчы полкла эм саў армияла къуралгъандыла. Бютеў къазаўат ишлеге Владимир Ильич Ленин башында болуб Коммунист партияны Ара Комитети башчылыкъ этгенди. Буденный, Фрунзе, Блюхер, Щорс эмда кёб башха коммунистле Къызыл Аскерни алаамат командирлери, уруннъанланы къураўчу башчыла болгъандыла.

«Совет Россиядан къолланы кърот!».

Кеслерини кюрешлеринде бизни къралны халкълары джанъыз болмагъандыла. Англияны, Францияны эмда башха капиталист къралланы ишчилери биринчи ишчи-элчи къралны джакъллагъандыла. Ала кеслерини правительстволарына «Совет Россиядан къолланы кърот!» — дегендиле. Къазаўат заводланы ишчилери саўут этерге, джюклеўчуле кемелеге саўут ташыргъа, солдатла бла матросла — Советлени Къралына къраршычы къазаўат этерге унамагъандыла.

Капиталист къралланы уруннъанлары совет халккъга, аны джаўлары бла кюрешийюнде болушхандыла.

Иш.

1. 23 февраль Къзыл Аскерни туугъан кюнюне нек саналады.

2. Статьяны бири «Джауланы кършоуунда» деб нек айтылгъанын анылатылгъыз.

3. Тыш къраллы зорчула бла акъ генералла ишчиле бла элчилеге къалай артыкълыкъ этгендиле?

4. Капиталист къралланы ишчилери Совет Россиягъа къалай болушхандыла?

42. Къзыл Аскерни хорламлары.

Колчакны ууатылгъаны.

Инъилиз, француз, америка, япон зорчуланы биргелерине акъ аскерчиле бизни къралны ичине терен кириб тебрегендиле. Ала Сибирни, Украинаны алгъандыла, Петроградха джууукъ киргендиле, Москваны кършаларгъа кюрешгендиле.

Сибирден чабхан акъ аскерлени башчысы алгъын патчахны адмиралы Колчак болгъанды. Ол кесине «Россияны башчысы» атны атагъанды. Аны юсунден быллай джырчыкъ этгендиле:

Мундири инъилиз,
Погону француз,
Тютюню япон —
Оноучу Омскден.¹

1919 джылны джазында Колчакны аскерлери Волгагъа джууукълашхандыла.

Джаууну аллын тыяргъа эмда къаушатыргъа керек эди. Колчакга къаршчы Къзыл Аскерни иги частларын ийген эдиле. Алагъа большевик, усда полководец Михаил Васильевич Фрунзе башчылыкъ этген эди.

Къзыл Аскерни сокъгъаны бла Колчак Волгадан чортлагъан эди. Акъла артха туруб, Уфа шахарда кеслерин бегитген эдиле. Уфа Белая деген сууну ары джанында тик джагъада тыюшгенди. Шахарны тыю барыб алыргъа боллукъ тыю эди. Фрунзе полкланы тогъай айландырыб элтгенди. Ол суудан

---

¹ Омск — бир заманда Колчак тургъан Сибирде бир шахар.

Чапаев кесини дивизиясын урушха элтеди.

Колчакны аскери бла урушлада Василий Иванович Чапаев башчылык этген дивизия айырылыб бек айтылганды. Уфаны къатында болган къаты урушда бизни аскерлени аллында Чапаевни дивизиясы барганды. Аны аллына акъла тебрегендиле. Чапаев аскерчилерине джерге бауурланыб джауу сакъларгъа буйрукъ бергенди. Акъ гвардиячыла къалын тизгинле болуб, имбашлары бир-бирлерине джетиб, ёретинлей тауушсуз келгендиле. Бир ачы къабыргъа кымылдаб, келгенча кёрюннъенди. Акъла чапаевчиле кьоркъарыкъдыла деб мурат этгендиле. Алай болганлыкъгъа Қызыл Аскерни урушчулары кьоркъмакълыкъны билмегендиле. Ала пулемётланы артындан къатхандыла. Джау джууукъдан джууукъ келгенди. Ахырында Чапаев «Ат!»—деб буйрукъ бергенди. Пулемётла атыб башлагъандыла. Акъла чортлагъандыла. «Ура!»—деб кычырыб бизни аскерчилерибиз аланы сюргендиле.

Алларында джигер атыны юсюнде Чапаев барганды.

Чапаев кёб урушлада болганды. Ол акъланы бизни аскерден эсе кёб уллу кючлери болган урушда ёлгенди.

ётюнюю шахардан бир джанлы башлагъанды. Суууу къатында ачы уруш болганды. Акъла кызылланы кысыб башлагъандыла. Олсагъатда Фрунзе байракъны алганды. «Джолдаш-ла! Мени ызымдан!» — деб кычырыб, джауу отуну тюбюнде ол биринчи болуб алгъа чабханды.

Кёчюу алыннъанды. Қызыл Аскер Уфагъа киргенди эмда

акъланы Урал таба кыуугъанды. Колчак ызына — Сибирге кетерге керек болгъанды. Алай'а былайда да джауну ызындан Кызыл Аскер тюшгенди. Колчакны ууатыргъа кызыл аскерчилеге сибирь партизанла болушхандыла. Партизан отрядлагъа орус ишчиле бла элчилени биргелерине якутлула, бурятлыла эмда Сибирни башха халкълары келгендиле.

Колчакны акъ аскерлери ууатылгъандыла.

Сибирь джанъыдан Совет Сибирь болгъанды.

«Болгъан бары Деникин бла кюрешге!»

Кызыл Аскер алкъын Колчакны гимикдириб бошагъынчы, Совет къралгъа джангы чабыуул башлангъанды. Акъ аскерле кыбыладан, Кырымдан эмда Дондан келгендиле, аланы генерал Деникин элтгенди.

Акъла Украинаны кючлегендиле, Орел шахарны алгъандыла эмда Москва таба дженгил тебregenдиле. Акъла хорларыкларына базыныб эдиле. Москвагъа биринчи болуб кирлик полкга миллион сом берирге сёз берилген эди. Коммунист партия халкъгъа «Болгъан бары Деникин бла кюрешге!» — деб чакырыу этгенди. Эм джигит эмда ишден хапарлы большевикле аскерге ийилгендиле. Комсомол комитетлени эшиклеринде: «Комитет джабыкъды, бары да фронтха кетгендиле», — деб билдириуле кёрюнгендиле.

Деникин бла урушлада Семён Михайлович Будённый башчылык этген Биринчи Атлы аскер кесине ёмюрлюк сый алгъанды. Акъ гвардиячыла Москва таба баргъан заманда, буденныйчиле аланы фронтларын джарыб, джауну артында уруш этиб башлагъандыла.

Буденныйни атлы аскери бла бирге алгъа Кызыл Аскерни башха полклары да чыкыгъандыла. Акъла тёзалмагъандыла да къачхандыла. Бизни аскерибиз къачхан джауну ызындан тюшгенди. Не чабалгъанын чабыб баргъанлай, атла джегилген тачанкаладан (аскер арбаладан) бизни урушчуларыбыз пулемётланы кыуб джауну кыра эдиле. Деникинни кёб частлары кършаланыб уатылгъандыла.

Акъланы кълалгъан хуртдаклары Кырымда букыгъандыла.

Акъла тенъизге къюулгъандыла.

Бир джылдан акъла джангъыдан чабыб башлагъандыла. Къыбыладан Кърымдан Врангель генерал келгенди. Аны аскерлери айырылыб къюлю сауутлангъандыла. Аланы таб танклары да болгъанды. Бизни аскерледе ол заманда танкла болмагъанны орнунда эди.

Ленинини айтханы бла къыбыла фронтха башчылыкъ этерге Фрунзе джиберилгенди.

Днепрны къатында, Каховкагъа джууукъ, уллу уруш болгъанды. Акъла уатылгъандыла. Фрунзе джаууу ызындан тюшюб, къачыб баргъан акъланы «имбашларында» Кърымгъа кирирге деб буйрукъ бергенди.

Алай а акъпвардиячыла Перекопда—Кърым джарым айрымкандан уллу джерге баргъан тар джер тилимдиде бегиген эдиле. Джаула былайда таб аз къаруу бла да кёб заманны чыдаргъа боллукъ эдиле. Фрунзени буйругъу бла къызыл частла тогъай айланыб баргъандыла. Ала Кърымгъа джер бла бармай, суу сай Сиваш заливден ётюб барыргъа тохдашхандыла. Сиваш бла барыргъа кёчюуле бардыла. Алай а Сивашдагъы кёчюу бек къоркъуулуду. Суу кёлтюрюлюб къалыргъа боллукъ эди, ол заманда уа джигитлеге ёлюм келлик эди. Алай а къызыл урушчула къоркъмай суугъа киргендиле. Ала буз сууда суу беллерине, кёкюреклерине джете баргъандыла, ызларындан агъачладан этилген гитче плотлада пулемётланы, тобланы, окъланы тартыб элтгендиле. Къызыл Аскер Кърымгъа киргенди. Акъла нелерин да унутуб, Къара тенъизни джагъаларына артхалагъандыла, кемелеге джюклениб Россиядан къачхандыла.

Батырлыгъы эмда уруш башчы усдалыгъы ючюн М. В. Фрунзе юсюне «Халкъ джигитге» деб джазылгъан сыйлы революция сауут бла — уллу бычакъ бла саугъалангъанды.

Граждан къазауат юч джылны баргъанды. 1921 джыл башха къраллы зорчула эм акъ генералла уатылгъандыла эмда совет джерден къоратылгъандыла.

Капиталистлени хорлагъандан сора Украинада, Закавказьеде, Орта Азияда эмда бизни уллу джуртубузну башха джерлеринде совет власть бегиб бошагъанды.

Къзыл Аскерни Сивашдан ётгени.

Иш.

1. Граждан к̄зауатда К̄зыл Аскерни уллу хорламларындан хапар айтыг̄ыз.

2. Граждан к̄зауатны юсюнден не ок̄уг̄аныг̄ызыны эсигизге т̄юшюрюз.

3. Картада К̄рым джарым айрымкан бла Перекопну табыг̄ыз.

4. Саг̄ыш этигиз: граждан к̄зауатны биринчи дуня к̄зауатдан не башхалыг̄ы барды?

43. Оюлг̄ан мюлкню орнуна салыу.

Оюлг̄ан бла кюрешю.

Аллында дуня, андан сора граждан к̄зауат джети джылны барг̄анды. К̄зауат к̄ралны мюлкюн ойг̄анды.

К̄б заводла бла фабрикала ишлемендиле. Темир джоллада сыннган паровозла бла чачылг̄ан вагонла атылыб тург̄андыла. К̄пюрле чачылг̄андыла, шахтала бла рудникле суудан толг̄андыла.

Промышленность к̄зауатны аллындан эсе, беш кере аз зат чыг̄арг̄анды.

Элде да болум кыйын болг̄анды. К̄б элле кюйгендиле. Элчилени сабан джерлери ханс бла к̄аура к̄озлаг̄анды. К̄зауат джыллада аз мал к̄ырылмаг̄анды. Волгада к̄ург̄аклык̄ к̄ысыб башлаг̄анды. Бир-бири ызындан эки джылны мюргеулени кюн кюйдюргенди. К̄ралда тели ауруу бла ачлык̄ джайылг̄анды.

Оюлг̄анны орнуна дженбил салырг̄а керек эди.

Коммунист партияны башчылыг̄ы бла ишчиле эмда элчиле мамырлык̄ ишге к̄чгендиле.

Ленин Кашинода.

Кашино элни элчилери электростанция ишлемендиле да аны ачхан заманг̄а кел деб тилеб Ленинг̄е письмо джазг̄андыла. Элчиле: келирми? деб тынгысыз болг̄андыла. Ленинни андан эсе бек маг̄аналы к̄б башха иши барды сора дегендиле.

1920 джыл къачхы булутлу эртден болгъанды. Кашино элге автомобиль келгенди. Аны ичинде къыш пальтосу, къулакълы бёркю бла адам олтургъанды. Ол Ленин болгъанды.

Элден узакъда огъуна машинагъа Кашинону сабийлери тюбегендиле. Машинаны тегерегин къуршалаб тургъан сабийлеге Ленин: «Сизде электростанция къайдады?» — деб соргъанды. Ол сабийлени автомобильге олтуртханды. Онъсунуб, разы болуб, ала элге киргендиле.

Элчиле Ильичге къууаныб тюбегендиле. Уллу юйге чакъырыб сыйлагъандыла, кеслерини джашауларындан хапар айтхандыла.

Кюн орталыкъ ашагъандан сора элчиле Ленинден ала бла бирге суратха тюшерин тилегендиле. Олтургъан заманда къайсы эсе да уллуланы бири сабийлени къысдаб тебегенди. Ленин: «Огъай, сабийле бизни бла бирге суратха тюшерикдиле», — дегенди.

Станцияны ачардан алгъа митинг этгендиле.

Элчилеге айланыб, Ленин былай айтханды:

«Сиз кёресиз, сизни элигиз Кашино электричество джибереди. Бу джанъыз бир элди. Бизге ўа бютеў кърал джарыкъдан толурча болургъа керекди».

Элчиле Ильичге эс бериб тынъылагъандыла.

Ленин: «Электричество бизге джерни ишлерикди, бизни джюрютюрюкдю», — дегенди.

Ленин элчилеге Коммунист партия джарашдыргъан планланы юсюнден айтханды.

Ауур промышленностну ёсдююрге эмда электростанцияла ишлерге керекди.

Къралда оюлу болгъан, Къзыл Аскер алкъын акъгвардиячыла эм тыш къраллы зорчула бла урушхан кюнледе Коммунист партия бла Совет правительство кёб джылланы алгъа планла салгъандыла.

Ленин не заманда ауур промышленность къурасакъ — тюрлю-тюрлю кёб машинала бла станокла ишлесек, кёб кёмюр, нефть чыгъарсакъ — биз ол заманда толусу бла хорларыкъбыз дегенди.

Ленин субботникде.

Къзауатны заманында оюлгъанлары барын да дженъил аякъ юсуне салыр ючюн, уруннъанла субботникле бла воскресникле этгендиле. Адет болуб шабат эмда ыйых кюн башха ишден бош заманда ала джалсыз фабрикалагъа отунла хазырлагъандыла эм джюклегендиле, темир джолланы джамагъандыла эмда кѣб башха ишлени толтургъандыла. Субботниклеге бары да баргъандыла. Ленин да бары бла бирге ишлегенди.

Машинала фабрикала бла заводлагъа керекдиле. Ала аны кибики эл мюлкге да керекдиле.

Машинала ишлер ючюн эмда аланы джюрютюрю ючюн, кѣб электричество керекди. Аны ючюн Ленин электростанцияла ишлеуге улуу эс бѣлгенди.

Ленинни айтханы бла 1920 джыл 10—15 джылгъа электростанцияла ишлеуню планы салыннъанды. Ол ары дери заманда болмагъан таукек план болгъанды.

Тѣрт джыл чакълыны ишчиле бла элчиле оюлгъанны орнуна салыб кюрешгендиле. Бирлешиб кюрешиуу бла ала къзауатны ауур джараларын сау этгендиле.

Къзауатда оюлгъан заводланы ишлеб башлагъандыла. Бош къалыб тургъан элчи сабан тюзледе къара будайла бла будайла чакъгъандыла. Орунларына салыннъан кѣпюрлени эм темир джолланы юсю бла джюкленнъен товар поездле джюрюгендиле. Энди уруннъанланы аллында джанты иш чыкъгъанды: артах къалгъан Россияны ишчиле бла элчилени алчы къралы этерге керек эди.

Иш.

1. Оюлгъан бла кюрешиуню, В. И. Ленинни Қашино элге баргъаныны юсюнден хапарла хазырлагъыз.

2. В. И. Ленин электростанцияла ишлеуге айырыб артыкъ эс нек бёлгенди?

СССР-ни къурау эмда социализмни ишлеу.

44. Совет Социалист Республикаланы Союзу.

Бизни Ата джуртха Совет Социалист Республикаланы Союзу дейдиле.

Ишчиле бла элчилени дуняда биринчи къралы аллай атны нек алгъанды?

1917 джылгъа дери Россияны халкълары бары да патчахлыкъ правительствону властыны тубюнде болгъандыла. Патчахны, помещиклени эм капиталистлени властын къоратхандан сора, хар халкъ кесини джуртуна кеси башчылыкъ этиб тебренди. Оруслула, украинлыла, белорусла, Закавказьени халкълары эмда башхала кеслерини энчи къралларын — республикаларын къурагъандыла.

Республика деб бир адам, патчах башчылыкъ этмейин, сайлангъан адамла башчылыкъ этген къралгъа айтадыла.

Бизни республикаларыбызны барында да власть патчахдан, помещикледен эмда капиталистледен ишчиле бла элчилеге кёлгенди. Қъралгъа башчылыкъ этер ючюн, халкъ сайлагъан Советле къуралгъандыла. Советлеге урунган халкъ кесини иги адамларын сайлайды. Бизни къралда ишчиле бла элчиле чыгъарган властха Совет деген атха кёре Совет власть дейдиле. Аны ючюн бизни республикаларыбызгъа совет республикала дейдиле.

Совет республикаланы барында да джерле, фабрикала, заводла помещикле бла капиталистледен сыйырылгъандыла эмда

халкъныкъы болгъандыла. Уруннъанла кеслерини Ата джуртларыны байлыкъларына ие болгъандыла. Энди ала капиталистлеге ишлемей, бютеу халкъгъа, кеслерине ишлейдиле. Капиталистле джегиу адет къуругъанды. Джер, фабрикала, заводла, темир джолла, рудникле, шахтала халкъны къолунда болгъан, адамла, иелеге ишлемей кеслерине ишлеген, ишчиле бла элчилени унукъдуруу болмагъан стройгъа (къурулушха) социализм дейдиле. Совет республикала социализм ишлеб башлагъанлары ючюн, алагъа социалист республикала дегендиле.

Уллу Октябрь революциядан сора бизни къралда къуралгъан социалист республикалары эм уллусу Россия Совет Республика болгъанды.

Эртделеден бери бизни Ата джуртну халкълары кеслерини джаулары бла унукъдуруучуларына къаршчы бирге кюрешгендиле. Степан Разин бла Емельян Пугачёвну отрядларында огъуна орусла бла украинлыла, татарлыла бла къазахлыла, башкирлиле эмда башха халкъла болгъандыла. Кёб джылланы мындан алгъа грузинлиле эмда Закавказьени башха халкълары кеслерини джазыулары орус халкъ бла байламлы этгендиле. Орус халкъны Орта Азияны халкълары бла шохлугъу да бекден-бек бегигенди.

Кёб джылланы бизни къралны халкълары биргелей барыны да бирча джауларына—орус патчахха, помещиклеге эмда капиталистлеге—къаршчы кюрешгендиле. 1917 джыл ала биргелей саут алыб, унукъдуруучуларыны властын ёмюрлюкге къоратхандыла. Гражданкъазауатны джылларында бизни къралны халкълары тыш къраллы зорчула бла акъ гвардиячылагъа къаршчы бирге урушхандыла, совет властын бирге къоруулагъандыла эмда ол кюрешде бирге хорлагъандыла.

Бизни джуртну халкълары, ала шохлукъда джашасала, мындан ары да бир-бирлерине болушсала, къарыулу боллукъларын эмда хорланмазлыкъларын анъылагъандыла. Бары да биргелей ала мюлкню аякъ юсюне дженъил саллыкъдыла эмда алагъа бир джау да къоркъуу салаллыкъ тюлдю.

Аны ючюн совет республикала бары да бирлеширге оноулашхандыла эмда кючлю бир кърал къурагъандыла. Бизни къралгъа Совет Социалист Республикалары Союзу деб аталгъанды.

Иш.

1. Совет Социалист Республикаланы Союзу къайсы джыл къуралгъанды?

2. Ол атны магъанасын айтыгъыз.

3. Совет республикала бары да бирлеширге не ючюн оноулашхандыла?

45. В. И. Ленинни ёлгени.

Коммунист партияны эм Совет къралны къурагъан эмда вожду Владимир Ильич Ленин болгъанды. Бютеу кесини джашауунда ол урунъан халкъны насыбы ючюн кюрешгенди. Ленинни джашаууну кёб джыллары къоркъууладан эм кыйынлыкълардан толу болгъандыла. Ол тюремеледе олтургъанды, ссылкалада болгъанды. Ленинни джашауун юзерге кюрешиуле болгъандыла. 1918 джыл урунъанланы джаулары Владимир Ильични аур джаралы этгендиле. Ленинни саулугу бузулгъанды.

Граждан къазауатдан сора кёб турмай, ол кыйын аургъанды. Совет халкъ багъалы Ильични саулугуна кыйгъылы болуб тургъанды. Алай а эм иги врачла да Ленинни сау къалдыраллыкъ тюл эдиле. 1924 джыл 21 январда Горкалада, Москваны къатында, уллу Ленин ауушханды.

Миллионла бла урунъанланы уллу бушуу басханды. Бютеу кърал бушуугъа киргенди.

Ленинни ёлюгю гроб бла Союзланы юйюню Колонналы залына салыннъанды. Былайгъа джюз мингле бла адамла келгендиле. Украина бла Белоруссияны халкълары, узакъ Кавказда, исси Орта Азияда, сууукъ Сибирде джашагъанла Москвагъа кеслерини депутатларын джибергендиле. Ачы январь сууукълада сюйген вождларын кёрюб къалыргъа урунъанла тизгинле болуб баргъандыла.

Ишчиле, элчиле, кызыл аскерчиле, алимле, студентле, школ сабийле гробну къаты бла акъырын озгъандыла. Ленинни сыналгъан негерлери бла учениклери гробну къатында сыйлы къарауулда бир-бирлерин ауушдура сюелгендиле.

Ленинни Москвада, Кремльни къабыргъасыны къатында, асырагъандыла.

Асырагъан заманда, кюндюз туўра 4 сагъатда, бушуўну билдирир ючюн къралда бютеу джашау уюгъанды. Беш минутха фабрикала бла заводла ишлерин тыйгъандыла, поездле джолда тохдагъандыла, трамвайла, автомобилле тохдагъандыла.

Уллу бушуу тыш къралланы уруннъанларын да басханды. Ленинни асырагъан заманда башха къралланы кѣб ишчилери да ишни тохдатхандыла. Ма шофѣр машинаны Нью-Йоркнун орамында тохдатады. Ичиндеги капиталист урушады, алай а шофѣр орнундан беш минут кетгенден сора кымылдайды.

Францияда поездни вагонунда проводник озады да: «Тилейме ёрге туругъуз. Ленин ауушханды»,— дейди. Кытайны Пекин шахарыны орамларында ишчиле бла элчиле бушуулыкъда кымсыз болуб тохдагъандыла. Ала фуражкаларын алдыла. Аланы бетлеринде уллу бушуу барды: Ленин ёлгенди.

Бютеу бизни халкъыбыз, бютеу дунияны уруннъанлары бары Ленинни ёлгенине уллу бушуулу болгъандыла.

Халкъны джауларыны, бизни социалист джуртну джауларыны ленинсиз бизни Совет къралны уатыргъа боллукъду деб кѣллерине келгенди.

Алай'а джаула кзуру кългъандыла. Ленин ёлгенди, алай'а ол алгъа, насыблы эмда бошлукъ джашау гъа къллай джолбла барыргъа кереклисин кѣргюзгенди. Ленин ёлгенди, алай'а ол кзурагъан партия кългъанды. Уруннъанла Коммунист партияны тѣгерегине алгъындан да бек бирлешгендиле.

Партияда болмагъан, революцияны эмда граждан кзауатны кюрешлеринде бишген минъле бла ишчиле партияны сафларына киргендиле. Ара Комитет эм аны башчылыкъ этген тамадалары Ленинни ученикleri башда болуб, Коммунист партия бизни къралны уруннъанларын базыныб Ленинни джолу бла социализмге элтди.

Иш.

1. Озгъан дерследен эсигизге тюшюрюгюз да бу соруулагъа джууаб этигиз:

- 1) Ленин къайда эм къачан туугъанды?
- 2) Ленинни революция иши кълалай башланнъанды?
- 3) Патчахлыкъ правительство Ленинни ызындан кълалай тюшгенди?

4) Коммунистлени-большевиклени партиясын Ленин къачан эмда не ючюн къурагъанды?

2. 1917 джыл октябрда Ленин Петроградда восстаниеге къалай башчылыкъ этгенинден хапар айтыгъыз.

3. Электростанцияла ишлеуге Ленин бек уллу магъана нек бергенди?

4. Бизни къралны халкълары эмда бютеу дунияны урун-нъанлары Ленинни алай нек суюдиле?

5. Ленинни юсюнден сиз не китабла неда не хапарла окъу-гъаныгъызны эсге тюшюрююз.

46. Социалист промышленность.

Совет адамла социализм ючюн кюрешгендиле. Социализмде халкъны джашауу иги эмда тынч болургъа керекди. Адам-

ланы инджилмекликден къутхарыр ючюн, эл мюлк продуктала бла промышленность этген затланы кёб чыгъарыргъа керек эди.

Сабан битимни джыяр ючюн, юс эмда аякъ кийим чыгъарыр ючюн, сахарла ишлер ючюн машинала керекдиле. Ол себеден Ленин социализм толу хорлар ючюн эм ал бурун тюрлю-тюрлю машиналаны кёб ишлерге керекди деб юретгенди. Машинала этер ючюн, машинала этген заводла ишлерге, заводлагъа металл бла кёмюр берлик шахтала бла рудниклени ачаргъа керек эди.

Совет адамла уллу ишлеге бешджыллыкъ план салгъандыла эм 1928 джыл аны толтурууу кызыу башлагъандыла. Биринчи беш-

Магнитогорскде домна печлени бири.

джыллыкъ план тёрт джылгъа толгъанды. Совет халкъ андан ары да джангъы бешджыллыкъ планла бла ишлеб тургъанды. Коммунист партияны башчылыгы бла ол СССР-де социализм ишлер ючюн батырлыкъ кюрешни бардыргъанды.

Магнит тауну къатында.

Уралда Магнит тау барды. Ол темир магъадан бла байды. Былайда тауну къатында биринчи бешджыллыкъны планы бла металлургия комбинат — чоюн эмда кърч эритирге уллу завод ишлерге оноу этгендиле.

Биринчи ишлегенлеге къыйн болгъанды. Темир джол болмагъанды. Арбала бла джюрюгендиле. Ишлеучюлеге джолда кър боран джетгенди. Ачы джел бетлерине ургъанды. Джолланы кър куртле басхандыла. Адамла кърны ичине кириб, боран тохтагъынчы сакълагъандыла. Ач, сууукъ болуб келгендиле. Джылыныр джер а джокъ. Биринчи джыл палаткаланы ичинде эм сууукъ бараклада джашагъандыла.

Ишленнъен джерде къыш сууукъда да, къачхы кюн аманда да ишлерге керек болгъанды. Ашарыкъ джетмегенди. Алай а ишчиле къыйынлыкъланы барын да кёлтюргендиле. Къыйналмай кеси аллына джукъ да этилмегенин ала анъылагъандыла.

Джангъы джашауну ишлеучюлени джигитлик ишлерини юсюнден айтылгъан совет поэт Владимир Маяковский былай джазгъанды:

Мен билеме — сахар боллукъду,
Мен билеме — сад чагъарыкъды,
Бизни совет къралыбызда
Былай адамла болгъан заманда!

Талай джыл кетгенинде, Магнит тауда хар зат да тюрленди. Заводну оджакълары тютюнледиле, джангъы сахар Магнитогорск ёсдю, Совет Союзну тёрт джанына поездле чоюн, кърч, темир ташыб башладыла. Шахарда театр, школла, ариу юйле эмда кенъ орамла болдула.

Днепрогэс.

Минь джылны Днепрны суу шуулдаб келиб Днепр чынъылладан ётуб турганды. Ол ачууланьб кесин ташлагъа уруб, кёмюклениб, бурулуб-къайнаб мыллык атыб андан ары бара эди.

Днепрны адамгъа джарарча ишлетгенъе не боллукъду?

Совет адамла Днепрны джагъаларында электростанция ишлерге бегимлешгендиле. Адамла кюнледе, кечеледе да ишлегендиле. Бой салмагъан Днепр кесин адамгъа хорлатыргъа суймегенди. Алай'а совет адамла метрден метрге алай, уллу плотинаны ишлеб, сууну аллын тыйгандыла. Адамла кечеле бла джукъламагъандыла, сууда джибигендиле. Машинала тохдамайын суткаланы ишлегендиле.

Днепр адам бла кюрешге тезалмагъанды — бой салгъанды. Хорлангъан сууну джагъаларында Владимир Ильич Ленинни аты аталгъан кючлю электростанция — Днепрогэс ёсгенди. Электроток чыбыкъла бла кетгенди. Джанъы заводлада джанъы станокла ишлеб башлагъандыла. Кёб сахарла бла элдеде электро чыракъла джангъандыла.

Днепрогэс патчахлыкъ Россияны электростанциялары бары да бирден берген электроэнергиядан эсе кеси кёб электроэнергия бериб башлагъанды.

Биринчи бешджыллыкъны адамлары.

Социалист промышленность дженъил ёсгенди. Джанъыз биринчи бешджыллыкъда СССР-де 2400 джанъы предприятие къуралгъанды. Бизни къралда алгъын къуру тыш къралладан келтирилген аллай станокла бла машинала чыгъарылыб тебрегендиле. Бизни заводларыбыз тракторланы, автомобиллени, самолётланы биринчи ишлеб тебрегендиле.

Совет адамла джанъы машиналаны ишлетирге юреннъендиле. Тюрлю-тюрлю предприятиелени ишчилери бла инженерлери бир-бирлери бла эришгендиле. Кюнден-кюннъе ала кёмюр бла магъаданны кёбден-кёб чыгъаргъандыла, металланы кёбден-кёб эритгендиле, машинала бла станокланы, паровозла бла вагонланы кёбден-кёб ишлегендиле, къумачла бла аякъ кийимни кёбден-кёб этгендиле.

1935 джыл донец шахтёр Алексей Стаханов бир сменагъа кѣмюрню нѣгерлеринден эсе 14,5 кере кѣб къазгъанды. Стахановну ызындан башха шахтала бла заводланы ишчилери планларын артыгъы бла толтурургъа кюрешиб башлагъандыла. Бизни къралда стахановчу иш деб аталгъан иш башлангъанды.

Донец шахтёр Никита Изотов джангъы техниканы терен билгенди. Ол кесини ишин усда къураб, алты сагъатха 30 адам къаллай бир кѣмюр къазарыкъ эди эсе, аллай бир кѣмюр къазгъанды. Махдаулу забойщик кесини билимин эмда кесини сынамын башха ишчилеге бергенди.

Горький автомобиль заводха темир чѣгючлеге джау джагъыучу болуб ишлерге Александр Бусыгин келгенди. Ишлей тургъанлай, ол окъуб темирчи усдалыкъны алгъанды. Алгын темир валны чѣгючню джыйырма эки ургъаны бла джасай эдиле. Бусыгин он ургъаны бла джасаргъа юреннѣгенди.

Къумач согъуучула Евдокия эмда Мария Виноградовала аллында, аланы фабрикада къалгъан тенглерича, къумачны бирден джыйырма эки станокда сокъгъандыла, алай'а ала совет адамлагъа кѣб къумач чыгъарыргъа суйгендиле. Виноградовала техниканы билгендиле да джюз къыркъ станокда, андан сора уа эки джюз оналты станокда ишлеб башлагъандыла.

Ленинни айтханы джашауда болуб башлагъанды. Бютеу къралда уллу ишлеу баргъанды. Коммунист партияны башчылыгъы бла бизни социалист джуртубуз алчы промышленностлу кърал болгъанды.

Иш.

1. Башлагъа къараб СССР-де социалист къуралыуну юсюнден хапар хазырлагъыз.

2. 48 бетде суратны эсигизге тюшюрюгюз. Баргъан сууну кючю алгын къалай хайырландырылгъаны бла бизни заманыбызда къалай хайырландырылыб башлагъанын тенгешдиригиз.

47. Колхозланы къурау.

Джангъы джашау ючюн кюреш.

Совет властны ал джылларында элчиле алгынча башха-башха хар ким кесини сабанында ишлегенди. Элчи къаладжук неда ат плуг бла сургенди, сабанны оракъ бла оргъанды, ын-

дырны сынджыр бла басханды. Кёб элчилени ўа таб плуглары да болмагъанды.

Битим кьолайсыз болгъанды. Алкъын элде кулакла да бар эдиле. Ала кеслерини хоншуларыны инджилгенлери бла хайырланыб байлыкъ джыйгъандыла.

Элчилени джашаўлары иги болур ючюн, кьралда ўа мюрзеў, шекер, мамукъ эмда башха продуктла кёб болур ючюн, элде эски джорукъланы тюрлендирирге керек эди. Эм ал бурун элчиле башха-башха ишлемей, бирлешиб бирге ишлерге керек эдиле. Машиналаны джанъыз уллу мюлкде хайырландырыгъа боллукъ эди, бир кесек джерчикде ўа тракторгъа неда комбайннъа айланыр джер да джокъду.

Коммунист партияны чакъырыуу бла хар элни элчилери кеслерини гитче мюлклерин бир уллу—ара мюлкге кьошуб башлагъандыла.

Аллай ара мюлкге ара мюлк неда, къысхача, колхоз дегендиле.

Колхозлада элчилени ишлери тынч, битими'а кёб болгъанды. Элчиле колхозлагъа киргендиле.

Алай а колхоз джашаўну джаўлары — кулакла да бар эдиле. Элчиле колхозлагъа бирлешселе, кулакла аланы юслери бла байлыкъ джыялмазлыкъларын анълагъандыла. Ала совет власть бла колхозлагъа кьаршчы кюреш башлагъандыла.

Бир кьауум кулакла чегетледе бугъунуб, бандит отрядла кьурагъандыла. Бирсилери алгынча элдеде джашагъандыла, таб колхозлагъа да киргендиле. Ала кеслерин билдирмез ючюн, заранны джашыртын, сакъ салгъандыла. Кулакла колхоз малгъа от ашатхандыла, колхоз гебенлени, амбарланы кюйдюргендиле, алчы колхозчуланы ёлтюргендиле.

Алай болса да джаўла элчилени кьоркьуталмагъандыла. Элчиле иги джашаў джанъыз колхозлада болургъа боллугъун анълагъандыла. Алай а ишчилени башчылыкълары эмда болушлукълары болмайын, элчиле колхозланы кьураяллыкъ эмда джанъы джашаўну ишлеяллыкъ тюл эдиле.

Коммунист партияны чакъырыуу бла кёб ишчи шахарладан элlege кёчгенди. Ишчиле элчиле бла бирге колхоз джашаўну джаўларына кьаршчы кюрешгендиле, колхозланы кючлю этгендиле.

Элге машинала келгендиле.

Кеңь колхоз тюзлени джарашдырыб ишлер ючюн кёб машина керек болгъанды. Джанъы заводлада ишчиле аллай машиналаны чыгъаргъандыла. Элге тракторла, комбайнла, молотилкала эмда башха элмюлк машинала келгендиле. Джанъы профессияла: тракторист, комбайнер, моторист, механик чыкыгъандыла.

Джаз джетгенлей тракторла сабан тюзлеге чыгъадыла. Джити плугла семириб тургъан джерни кеседиле, тырнакълы тырнаула колхоз сабан тюзню джумушатадыла.

Джер сюрюу бошалады. Урлукъ себиу башланады. Плугну ызындан сеялкала джюрюйдюле. Сайланнъан иги бюртюк джерге тюшеди.

Битимни джыяр заман джетеди, былайда уа машинала колхозчулагъа болушадыла: сабан ызлагъа комбайнла, оргъан, басхан, ариулагъан машинала чыгъадыла.

Машиналаны бир талайы сабанлада кыыш да ишлеб турадыла. Аллында металл щит бегитилген кючлю тракторла къарны джыядыла. Ол джаз башланса керек боллукъду. Эриген куртлени тубюнден ырхы суучукъла ашыгыш агъарыкъдыла. Джаз сабанлагъа суу бек керекди.

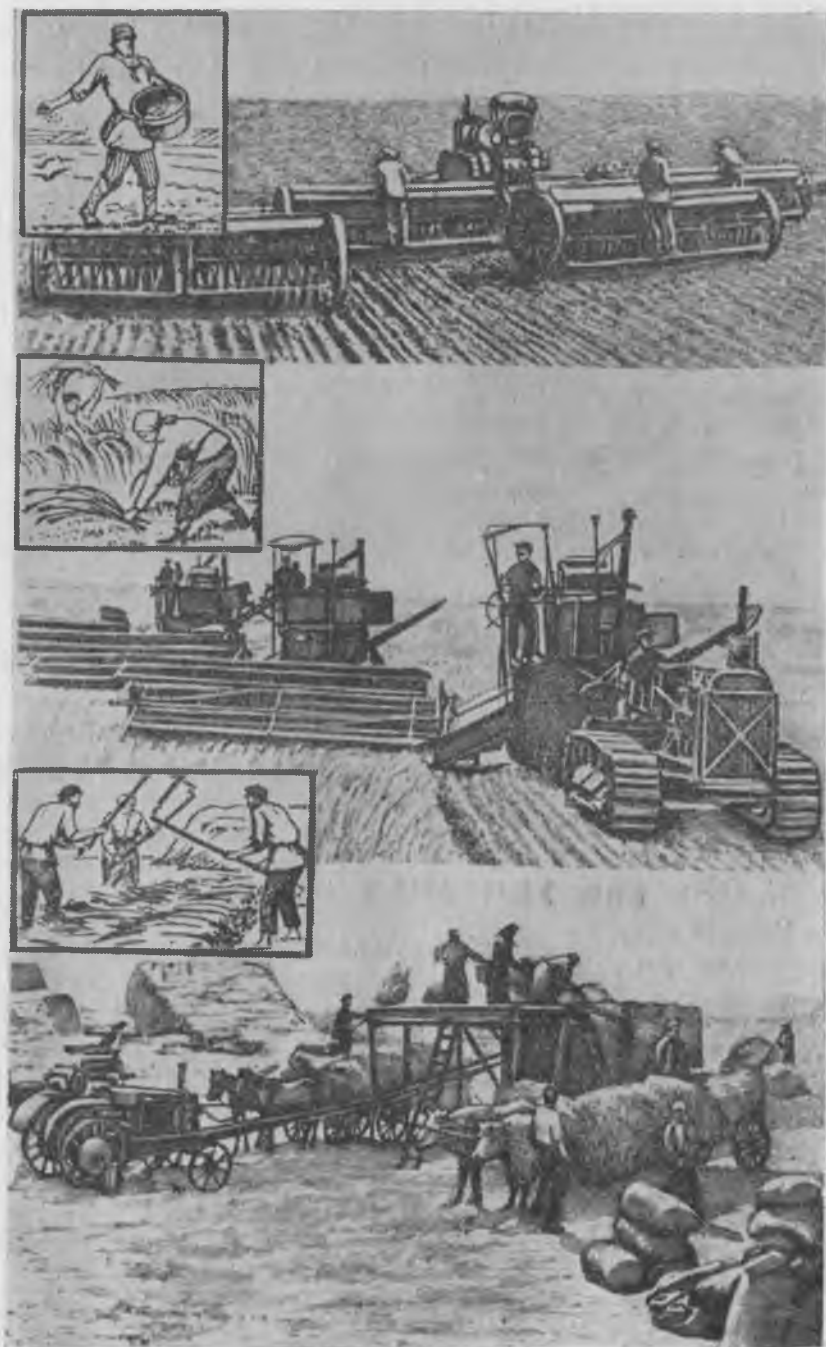
СССР-де мюлкню усдаларын хазырлау бек ёсенди. Джаш агрономла, ветеринарла, зоотехникле кеслерини билимлери бла эл мюлкге болушлукъ этер ючюн, элге баргъандыла.

Хар замандача эм кыйын джерледе коммунистле бла комсомолчула ишлейдиле.

Колхозчулукъну хорлауу.

Талай джыл кетди. Колхоз къурау иш хорлады. Элчилени бютеу джашаулары тюрленнъенди. Битимлени тюшюмлери кёлтюрюлюб эмда колхозланы хайырлары ёсюб башлагъандыла. Элlege школла, больницала, клубла ишленнъендиле. Кёб элге электро джарыкъ джайылгъанды.

Алай а колхозланы бегитир ючюн, колхозчуланы джашаулары джетишимли, бай этер ючюн а колхозчулагъа дагыда кёб иш этерге керек эди. Алай болса да баш иш этилген эди,— эчиле кулакладан кутулгъандыла, колхозлагъа джыйылгъандыла эмда биргелей ишлеб башлагъандыла.

Элчилени революциягъа дери эмда колхозда ишлеулери (урлукъ атыу, мюргеу джыйыу, ындыр басыу).

Коммунист партияны чакъырыуу бла урунганла башлагъан иш хорлагъанды. Энди промышленность бла къалмай, эл мюлк да социалист эл мюлк болгъанды.

Иш.

1. Элчилеге колхозлагъа джыйылыргъа нек керек болгъанды?

2. Колхозла ючюн кюреш къалай баргъанындан хапар айтыгъыз.

3. Джангы джашауу джарашдырыргъа элчилеге ким болушханды?

4. Суратлагъа къараб, колхозлада элчилени иш этиулерни къалай тюрленненини айтыгъыз.

48. СССР-де культураны ёсгени.

Патчахлыкъ Россияда ишчиле бла элчилени кёбюсю окъуусуз болгъанды. Капиталистле бла помещиклени сабийлери школлагъа джюрюген заманда ишчиле бла элчилени сабийлери кеслерине гырджым табар ючюн, джалгъа киргендиле. Бек са-

НЕ БАР ЭДИ ЭМДА НЕ БОЛДУ

Диаграмма.

Горький сабийлени арасында.

Патчахлык Россияда джаш Горькийни джашауу кыйын болганды. Онбир джыл джетгенинден башлаб, ол кесине гырджынлыкыгъа джал чыгъарыб башлаганды. Ол тюкенде кюллуку этгенди, джюк джюклеучю, мычхы таргыучю, садчы, ётмек этиучю болуб ишлегенди. Джанъыз уллу фахмусу бла билим алыргъа талпыгъаны Горькийге писатель болургъа болушхандыла. Горький совет сабийлени уллу шохлары болганды. Аны айтханы бла бизде сабий литература издательство ачылганды. Ол совет сабийлеге миллионла бла китабла чыгъарыб башлаганды.

бийликден башлаб ала фабрикала бла заводлада ишлегендиле, кулакла бла помещиклеге сорюучюлюкге джалгъа баргандыла.

Патчахлык Россияны урунган халкы ёмюрлени джахилликде-къарангылыкда эмда артха къалыб джашаганды.

Коммунист партия бла Совет правительство бизни халкыны окууулу, билимли, культуралы этерге излегендиле. Совет властны биринчи джылларында огъуна бизни къралда минъле бла джангы школла ачылыб башлагандыла. Ишчиле бла элчилени сабийлери энди китабланы къолгъа алырча болгандыла.

Алай а окууусуз уллу адамлагъа не этерге керек эди? Аллай адамлагъа да школла ачхандыла. Алагъа ликбезле — окууусулукъну къоратыучю школла дегендиле.

Ма инъир сайын иш кюн бошалгъандан сора, джыллары кел-

ген адамла парталагъа олтургъандыла. Кечге дери уллула букварны неда арифметиканы къолгъа алыб къурешгендиле.

Бизни промышленностну эмда эл миолкню ёсдюрюр ючюн, машинала этер эмда сабийлени окъутур ючюн, билимли адамла — тюрлю-тюрлю кёб специалист керек эди. Бизни къралда джюзле бла техникумла эмда институтла ачылгъандыла. Энди кёб ишчиле бла элчиле усдалыкъ эмда уллу окъуу алыргъа боллукъ эдиле.

Алай'а адамланы джазаргъа эмда окъургъа юретиуу бла, джанъы школла эмда институтла ачыуу бла хар неда болуб къалмайды. Кёб джанъы библиотекала, клубла ишлерге, театрла ачаргъа, китабланы кёбден-кёб чыгъарыргъа, кинофильмле джиберирге керек эди.

Москвада къралыбызны ичинде эм уллу В. И. Ленин атлы библиотеканы мазаллы джанъы ююу ишленнъенди. Бу библиотеклада СССР-де чыкъгъан хар не тюрлю китабны, газетни неда журналны табаргъа боллукъду. Джанъы библиотекала, клубла, театрла къралны эм узакъ джерлеринде чыкъгъандыла. Китабла СССР-де джюз онбир тилде басмаланыб башлагъандыла.

Совет адамланы ишге эмда джигитликге бизни сейирлик писателлерибиз бла поэтлерибиз: Максим Горький, Владимир Маяковский эмда башхала учундургъандыла.

Совет халкъ къурагъанды, ишлегенди, окъугъанды. Джыйырма джыл чакълы бирге бизни къралда уллу тюрлениуле болгъандыла. Окъуусуз адам къалмагъанны орнунда болгъанды. Бизде кёб педагогла, врачла, инженерле, алимле чыкъгъандыла. Бизни къралны эм узакъ джерлерине газетле бла китабла, радио бла электричество келгендиле. Ол совет адамланы энтда бир уллу хорламлары болгъанды.

Иш.

1. Джазыб план салыгъыз эмда анъа жёре хапар хазырлагъыз.
2. 134 бетдеги диаграмма бла патчахлыкъ Россияда болгъан бла тенгешдириуде Совет Союзда 1936 джылгъа окъугъанланы, библиотека бла театрланы саны ненча кере ёсгенин билгиз.
3. Уллула бла селешиб, сизни шахарда неда районда революциягъа дери ненча школ болгъанын билирге къурешигиз.

49. Совет власть Совет Союзну халкъларына не бергенди.

СССР-де халкъланы барыны да джашаулары эркин болгъанды. Бизни къралда унукъдуруучула къалмагъандыла. Уллу эмда гитче халкъла бары да кеслерини джерлеринде башчылыкъ этиб башлагъандыла. Патчахла, помещикле эмда капиталистле халкъланы арасында джандыргъан алгъыннъы джаулукукъ унутулгъанды. Шохлукъда, биргелей урунууда бизни социалист джуртубузну халкълары бары да ара иште, бир-бирлерине болуша, джанъы джашау ишлеб башлагъандыла.

Орта Азияда.

Бизни джуртну югунда Орта Азияны республикалары тюшгендиле. Мында мийик тауланы юслерин ёмюрде да кърар басыбды, алаша джерлеринде уа узун юг джай турады.

Орта Азияда джерле битимлидиле, алай а джанъурла аз джауадыла. Мында ёмюрле бла джерни къургъакълыкъ кысыб тургъанды.

Бурун заманлада огъуна Орта Азияда джашагъанла суу салыргъа илипинле этерге юреннъендиле. Алай'а сууну анда джашагъан байла ала эдиле. Ала аны кеслерини сабанларына бура эдиле. Суу бла хайырланнъанлары ючюн, джарлыла байлагъа ишлерге неда кеслеринде битгенни джартысын алагъа берирге керек эдиле.

Октябрь революциядан сора совет власть Орта Азияда да салыннъанды. Байла кысдалгъандыла. Баргъан суула, сабанла халкъланыкы болгъандыла. Халкъ кесини джашагъан джерин тюрлендириб башлагъанды. Орта Азияда колхозла къуралгъандыла. Уакъ джер кесекле уллу колхоз тюзлеге кшошулгъандыла. Алада джюзле бла каналла этилгендиле. Джанъыз Уллу Ферган каналны узунлугъу 270 километр барды. Ол каналны 160 минъ адам ишлегенди. Алгъын аны къазар ючюн, къб джылла керек эдиле. Совет адамла аны 45 кюннъе ишлегендиле. Ферган канал юч орта азия республиканы — Узбекстанны, Таджикстанны, Къыргъызстанны джерлерини юсю бла баргъанды.

Орта Азияда заводла, темир эм шоссе джолла, школла бла институтла ишлениб башлагъандыла.

Орта Азияны халкълары бусагъатда къарнаш халкъланы шох юйдегисини ичинде, тенълени арасында тенъ болуб джашайдыла эм ишлейдиле.

Къыйыр Северни халкъларыны джашаулары къалай тюрленнъенди.

Бизни джуртубуз уллуду. Югда несида, кюн ачыкъ джарытады, Северде уа сууукъла бардыла, сууукъ джелле урадыла.

Патчахлыкъ Россияда Къыйыр Северни халкъларындан бек унукъгъан эмда артха къалгъан халкъла болмагъандыла. Ала уугъа айланыб эмда чабакъ тутуб джашагъандыла. Бууланы джайгъандыла. Аланы юйлери болмагъанды, башлары тоз къабукъ бла неда буу териле бла джабылгъан балаганлада эмда чумлада джашагъандыла. Чечек, сюеклери терсине ёсген эмда башха къыйын аурууладан адамла къб ауругъандыла. Къыйыр Северни адамларыны таб кеслерини азбукалары да болмагъанды. Ала не китабланы, не газетлени билмегендиле. Аланы бары да: кеслерини байлары да, орус кюпселе да, кеслерини поплары — шаманлары да джюкгендиле.

Алай болса да Совет власть Къыйыр Северде да салыннъанды. Мында да унукъдуруучуланы къысдаб колхозла къургъандыла. Колхозчула-чабакъчыла мотор кемеле алгъандыла. Северге машинала элтиб тебregenдиле. Анда чабакъ консерва эмда башха заводла ишлегендиле. Чумланы орнуна юйле ишлениб башланнъандыла. Бир-бир джерледе электричество джаннъанды. Северни халкълары энди кеслерини туугъан тиллеринде газетле бла китабла окъургъа боллукъдула. Къыйыр Северде школла бла больницала, сабий садла бла яслиле къуралгъандыла.

Къыйыр Северни халкълары бизни джуртубузну башха халкъларыча жанъы социалист джашауда джашаб башлагъандыла.

Иш.

1. СССР-де халкъланы джашауларындан хапар хазырлагъыз.

2. Сиз СССР-ни халкъларыны юсюнден не китабла эм хапарла окъугъансыз? Аланы атларын тетрадлагъа джазыгъыз.

50. Совет Конституция.

Кѣб ѳмюрлени унукѣдуруучула болмайын, властны да халкъ кеси тутхан джашауѣа урунѣан халкъ термилгенди.

Энди джерни башында урунѣанланы биринчи кѣралы — Совет Социалист Республикаланы Союзу кѣуралѣанды.

Ишчиле бла элчиле властны кѣолларына алыб, кѣралны тюрлендиргендиле. Ол алай тынч болуб кѣалмаѣанды. Талай джылны бизни кѣралны акѣгвардиячыла бла тыш кѣраллы зорчула талаѣандыла. Халкъ оюлѣанны эмда ачлыкѣны кѣлтюрюрге керек болѣанды. Бизни кѣралда ауур промышленностну кѣуарар ючюн, бизни эл мюлкню ара мюлк этер ючюн, республикаларыбызны барында да, бютеу халкълада джанѣы, социалист джашауу аякъ юсюне салыр ючюн, ишчиле бла элчиле кѣб кѣыйын эмда кюч салѣандыла.

Бизни кѣралны халкълары ол затланы барын да этгендиле. Совет кѣралда социалист общество кѣбюсюне ишлениб бошаѣан эди.

Артха кѣалѣан патчахлыкѣ Россияны ишчиле бла элчилега алчы кѣрал этерге деген ленинчи план толѣан эди. Совет адамла продукталаны, кийимни, аякъ кийимни, джашауѣа кереклини барын да кѣб этиб башлаѣандыла. Минѣле бла школла, кѣб театрла, ишчи клубла, солуу юйле ишленнѣендиле. Ишчиле бла элчилени джашаулары бай болѣанды. 1936 джыл декабрда совет адамла джанѣы Конституция алѣандыла. Конституция деб кѣралда адамла анѣа кѣре джашаѣан баш законнѣа (джорукѣѣа) айтадыла.

Бизни Конституцияда Уллу Октябрь социалист революциядан бери урунѣанланы этген джетишимлери бла хорламларыны барыны юсюнден айтылады.

Помещикле, капиталистле эмда башха унукѣдуруучула бизде бармыдыла? Оѣай, бизде унукѣдуруучула джожѣдула, болургѣа да боллукѣ тюлдюле. Бизде урунѣанла кеслери — ишчиле бла элчиле джуртну иелеридиле. Бизни кѣрал ишчиле бла элчилени социалист кѣралыды. Анѣа урунѣанланы депутатларыны Советлери башчылыкѣ этедиле. Ол Конституцияда да джазылѣанды.

Бизде халкъны арасында джаурукѣ, бир халкъ бирси халкъны унукѣдуруу бармыды? Джожѣду. СССР-ни халкълары-

ны барыны да эркинликлери тенъди, ала къарнашлыкъ шох-
лукъда джашайдыла эмда кеслерини джуртларыны оноуларын
кеслери джюрютедиле.

Патчахлыкъ Россияда халкъ джарлы джашагъанды. Элчиле
джарлы болуб иш излегендиле. Капиталист суйген заманында
ишчини заводундан къысдаб, аны джалсыз къояргъа боллукъ
эди. Къралда ол заманда иш алалмагъан бек кёб адам бар эди.
Ишсизле инджилмекликни сынагъандыла, ач болгъандыла.
Бизде ишсизлик бармыды? Джокъду. Бизде бары да иш таба-
дыла. Совет Конституцияда ишлерге эркинлик джазылгъанды.

Бизде окъуусуз адамла болмазгъа керекди. Бизде хар адам-
ны окъургъа мадары эмда эркинлиги барды, хар кимни да
окъуу алыргъа эркинлиги барды. Аны ючюн кёб школла бла
улли окъуу заведениеле ачылгъандыла. Конституцияда окъургъа
эркинлик джазылгъанды.

Конституцияда аны кибик солургъа эркинлик эмда уруннъан-
ланы башха кёб эркинликлери джазылгъандыла.

Алай а Конституцияда бизни къуру къаллай эркинликлерибиз
болгъаныны юсюнден айтылыб къалмайды. Анда биз не зат
этерге борчубуз болгъаныны юсюнден да айтылады. Биз бары-
быз да кесибизни джуртубузгъа ашхылыкъ этер ючюн урунур-
гъа борчлубуз. Биз общество рысхыны — машиналаны, колхоз
сабанланы, школ парталаны, окъуу эмда башха кереклени
сакъларгъа борчлубуз. Совет адамланы барыны да бек баш
борчлары — джашауун аямай кесини джуртун джауладан сакъ-
ламакълыкъды.

Иш.

1. Джер, фабрикала бла заводла бизни къралда революция-
гъа дери кимникиле эдиле, энди кимникиледиле?

2. Бизни къралны оноуларын алгъын ким эте эди, энди уа
ким этеди?

3. Къарт адамлагъа революциягъа дери ала къайда эмда
къалай окъугъанларын эмда къаллай окъуу алгъанларын со-
ругъуз. Аны бусагъатда джаш тёлю къайда окъугъаны бла
тенълешдиригиз.

4. Совет адамланы баш борчлары неди?

Совет халкъны фашист зорчулагъа къраршы улуу Ата джурт къазауаты.

51. Джау киреди.

Совет Союзну халкълары кеслерини джангы джашауларын ишлегендиле эмда башха къралланы бары бла рахатлыкъда джашаргъа излегендиле. Уруннъанлагъа къазауат керек тюлдю. Алай а совет халкъны джетишимлерин капиталистле суймей къарагъандыла. Германияда немец халкъгъа тамадалыкъ этер властны уруннъанланы барыны да ачы джаулары — фашистле алгъандыла. Фашистле бютеу дуняны кеслерине сыйындырыргъа излегендиле. Ала Чехословакияны, Польшаны, Францияны, талай башха къралны алгъандыла эмда Англиягъа къркыуу салгъандыла. Англия фашист Германиягъа къраршы къазауатха кирирге керек болгъанды. Англиягъа Американы Бирлешген Штатлары болушхандыла. Экинчи дуня къазауат башлангъанды. Хазна къалмай Европаны къралларын барын да зор бла алыб, немец фашистле кеслерини къраршуларына базыб эдиле. Ала энди СССР-ден бошарыбыз къалгъанды ансы, бютеу дунягъа ие боллукъбуз деб тургъандыла.

1941 джыл 22 июнда, эртден 4 сагъатда, адамла рахат джукълаб тургъан заманда, бизни шахарларыбыз бла эллирибизге джюзле бла джау бомбала тюшгендиле. Герман фашистлени эмда алагъа бой салгъан къралланы улуу аскерлери совет джерлеге киргендиле.

Коммунист партия совет адамланы джуртну сакъларгъа чакъыргъанды. СССР-ни халкълары Улуу Ата джурт къазауатха къобхандыла.

Алай'а ол кезюуде къраршу джетмегенди. Джауу аслам самолётлары, танклары эмда башха сауутлары кёб болгъанды. Совет Аскерлени фашистле бла урушлада кёб къраршы болгъанды. Бизни частларыбыз артха баргъандыла. Машиналаны эмда заводланы башха кереклерин къралны ичине терен кърарытюр ююн — аны зорчуладан сакълар ююн ишчиле бютеу къраршуларын салгъандыла.

Фашист аскерле бизни къралны ичине терен киргендиле. Ала Ленинградны къраршаларгъандыла. 1941 джылны къачында фашистле Москвагъа джетгендиле.

Совет столицаны кьорууларгъа хар къалайдан аскерле ашыкъгъандыла, танкла келгендиле, тобла ташылгъандыла. Туугъан шахарларын сакъларгъа минъле бла москвачыла болушхандыла. Кьолундан келген бары сауут алгъанды. Тиширыула, къартла, сабийле чунъурла, окопала къазгъандыла, къадамала ишлегендиле.

Узакъ бармайын, Москвадан 30 километрде, къан тѣкген ачы урушла баргъандыла.

Кѣб совет адамла Москваны къатында урушлада айтылгъандыла. Фронтну бир участогунда, гусеницалары темир таууш этдире, фашист танкла совет аскерчилеге айланыб баргъандыла. Окопада джыйырма сегиз адам болгъанды, алагъа къаршчы уа элли джау танк баргъанды. Уруш этиу ажимсыз ёлюмге барыу болгъанды. Алай а совет адамлагъа туугъан джурт джашаудан багъалыды. Панфилов генералны дивизиясындан джыйырма сегиз гвардиячы урушха киргенди.

«Мындан ары артха барыр джер джокъду — артыбызда Москва барды», — дегендиле панфиловчу джигитле.

Кѣб бла азы арасында уруш тѣрт сагъатны баргъанды. Совет урушчула танкланы бир-бири ызындан агъызыб баргъандыла. Согъушууну артына 14 машинадан бошагъандыла. Джигитле ёлгендиле, алай а джауны барыуу тыйылгъанды.

Ол урушда, бир кьол болуб, оруслула, украинлыла, къазаклыла, къыргъызлыла урушхандыла. Тюрлю-тюрлю миллетлени адамлары — ала бары да керти совет адамла болгъандыла.

Зоя Космодемьянскаяны атын бютеу кърал биледи. Ол джигит къыз Москваны школунда окъугъанды. Ол пионер болгъанды, андан сора комсомолгъа киргенди. Фашистле Москвагъа джетгенлеринде, Зоя партизан отрядха кетгенди.

Джаула джаш партизан къызны пленнъе алгъандыла эмда Зоягъа партизан лагерни къайда болгъанын айт дегендиле.

Фашистле совет къызны къайишле бла туюгендиле, тешиндириб сууукъгъа сюргендиле, джалан аякълай къарда айландыргъандыла. Комсомол къыз джукъ да айтмагъанды. Ол кесини тенълерин сатмагъанды. Зояны асмакъгъа элтгендиле. Асмакъгъа асуугъа къаратыргъа сюрюлюб келтирилген колхозчулагъа айланыб Зоя: «Мен ёлюрге кьоркъмайма, джолдашла! Сау къалыгъыз, кюрешигиз, кьоркъмагъыз! Туугъан джурт ючюн ёлмеклик насыбды. Биз хорларыкъбыз!» — дегенди.

Брест кьаланы саклаганла.

Брест кьалагьа фашистле кьазауатны биринчи кюннде огьуна чабхандьыла. Кьалада суу джетмегешли, ашарыкь тау-усулгьанды, окь-ог болмагьанды, джитигле уа сермешгенлей тургьандыла. Фашистле кьалагьа ол толусу бла чачылгьандан сора киргендиле. Ол джитиг кьоруудуу джыйьрма тогузунчу кюннде болгьанды.

Лётчик Виктор Талалихин төрт минь бла джарым метр мийикликде учанды. Кече болгъанды. Тюбюнде джарыкъсыз къараны болуб Москва тургъанды. Талалихин фашист бомбардировщикни эслегенди. Совет лётчик урушха таукел киргенди. Алай а дженъил огъуна аны патронлары тауусулгъандыла. Не этерге керекди?

Джау Москвагъа джууукъ киргенди. Энтда талай минут — со-ра фашист бомбаланы атарыкъды. Ол заманда Талалихин джау-ну джетгенди да кесини самолётуну винти бла фашист бомбардировщикни къуйругъун тюшюртгенди. Бомбардировщик джерге къуюлгъанды.

Талалихин комсомолчу болгъанды. Къазауат башлангъан джыл анъа джыйырма джыл толгъанды.

Совет адамла Москваны эркишича сакълагъандыла эмда джауу алын тыйгъандыла. Декабрда бизни аскерибиз джауу сюрюб башлагъандыла эмда фашист зорчуланы шахардан узакъ чартлатхандыла.

Совет халкъ биринчи уллу хорлам этгенди.

Иш.

1. Герман фашистлени планлары къалай болгъанды?
2. Уллу Ата джурт къазауат къачан башлангъанды?
3. Джауу СССР-ге киргенинден айтыгъыз.
4. Совет адамла Москва ючюн урушлада туугъан джуртлары къалай сакълагъанлары айтыгъыз.
5. Уллу Ата джурт урушну фронтларында совет аскерчилени джигитликлерини юсюнден сиз не окъугъаныгъызны, радио бла не эшитгенигизни, кинода не кёргенигизни эсге тюшюрююз.

52. Тылда эмда фронтда.

«Хар неда фронт ючюн, хар неда хорлам ючюн!»

Москваны къатында уатылгъан немец генералла джанъы уруш этерге оноу этгендиле. Ала Волгагъа чыгыб, Волгоградны алыб, Москваны кёмюр, нефть эмда мюрзеу бла бай районладан кесиб, анъа югдан келирге излегендиле. Уллу кюч джыйыб, 1942 джыл джай фашистле алгъа уруб башлагъандыла.

Джау бла кюрешде кёб зат заводла бла колхозланы ишлеулерине кёре болгъандыла. Аскерге кёб сауут, кёб ашарыкъ эмда

Невадан суу алыргъа.

Была төгереги къуршаланынъан Ленинграддан сабийледиле. Ленинграддан бютеу къралгъа джанъыз Ладога кёлню бузу бла баргъан тар джол болгъанды. Джауну отуну тюбюнде былайда кече, кюн да боранда, джелде да шахаргъа окъ-от бла ашарыкъ келтириб тургъандыла. Ленинградчыла бу джолгъа — «Джашауну джолу»,— дегендиле. Тогъуз джюз кюнню Ленинград блокада тургъанды. Тогъуз джюз кюнню уллу джигит шахар, джаралы болгъанлыкыгъа, ичине джауну иймейин тѣзгенди.

аскер жерекле керек эдиле. Коммунист партия: «Хар неда фронт ючюн, хар неда хорлам ючюн!» — деб чакъырым этгенди. Бизни къралны халкълары да къарыу аямайын ишлегендиле. Заводада ишчиле экишер-ючюшер норманы толтургъандыла. «Кесим ючюн, фронтха кетген тенълерим ючюн да»,— дегендиле ала. Колхоз сабанлада не къадар кѣб мюрзеу эмда мамукъ джыяр-

гъа кюрешгендиле. Темир джоллада къзауатха деричинден эсе къб кере артыкъ джюк ташыргъа юреннъендиле. Бютеу къралда фронтха джылы кийимле джыйыу башланнъанды. Совет граждандла кеслерини къысдыргъанларын танк колоннала эмда хауа армияла ишлеуге бергендиле.

Станоклагъа тиширыула, къартла, абадан сабийле тургъандыла. Кюнледе кечеледе да ала хорларгъа керекли затланы барын да: тобла, самолётла, танкла, тоб окъла, шоккла этгендиле.

«Эрлеге болушлукъгъа»,— дегендиле ишлеген тиширыула. «Атала сау болугъуз дерле»,— деб акъыл этгендиле джаш ишчиле.

Совет тыл экинчи фронт болгъанды.

Волгада уруш.

Ючюнчю айны Волгоград ючюн кючлю къан тегюлген урушла барадыла. Степь джанады. Отну эм тютюнню ичи бла фашистле Волга таба мыллыкъ атадыла.

Джаула сахарны къыйырларына киргендиле, арасын алгъандыла. «Мындан ары джибермезбиз»,— дегендиле совет урушчула. Совет адамла былайда, Волгада, къзауат бир джанына боллугъун анъылагъандыла. Совет халкъла эм ала бла бирге бютеу Европаны халкълары баш бошлукълары бла турлукъмудула, огъесе фашист къулчулукъгъа тюшерикмидиле деген зат былайда айырылгъанды. Волгоградны ишчилери цехледен кетмегендиле эмда джауну отуну тюбюнде танкланы джыйыуу бардыргъандыла. Урушчула хар орам, хар юй ючюн кюрешгендиле.

Ол къыйын кюнледе аскер командованиебиз зорчуланы уатууу планын джарашдыргъанды. Северден эм югдан согъаргъа, фашистлени Волгоградны къатында къуршаларгъа, аланы уллу тогъайгъа джыйыб къысаргъа эмда къурутургъа оноу этилиннъенди.

1942 джыл 19 январда эртден бла эртде санъырау этерча уллу таууш степлени къалтыратханды. Ол бизни артиллерияны атыб башлагъаны эди. Андан сора урушха залим совет танкла киргендиле. Совет урушчула джауну аскерин къуршалар ючюн северден бла югдан бир-бирлерине тюберча келгендиле.

Терт кюнню танкчыла, джаяула, артиллериячыла, атлыла фашист частланы уата, алгъа баргъандыла. Волгоград уруш кюнде-кечеде да къайнагъанды. Бизни танкла джарланы эмда те-

Партизанла.

Украин партизанланы махдаулу командири С. А. Ковпакны партизан частлары джауну артларында он минъ километрден артыкны баргъандыла. Ала кеслерни табдырмагъандыла, хар заманда да джаугъа, ол аланы эм аз сакълагъан джерден билдирмей таукел чабхандыла.

рен индеклени юслери бла баргъандыла, темир чыбыкъ бурууланы чачхандыла, джау тобла бла пулемётланы теблегендиле эмда джанъыдан уруш эте алдан-алгъа баргъандыла.

Ма северден эм югдан келген частла бир-бирлерине къошулдула. Джауу улуу ючджюз минълик аскери къуршаланыб уа-тылгъанды. Аны къалгъан кесеклери кеслерин пленнъе бергендиле.

Джауу тылында.

Совет Аскерге партизанла болушхандыла. Ала фашистлени тылында къазауат этгендиле.

Белорус халкъны залим джашы Константин Заслонов паровоз депогъа ишге джарашханды. Теньлери бла бирге ол джаугъа усда заран салгъанды, темир джолну ишине бузукъ болгъанды.

Фашистле Заслоновну ишин сезгенлеринде, ол белорус чегетлеге кетиб, партизан отрядха командир болгъанды.

Къзауат заманны ичинде партизанла Украинада джау аскерлери бла техникасы болгъан минъле бла поездлени атылхандыла, къб кёпюрню чачхандыла, джюзле бла заводланы ишге джарамазлыкъ этгендиле.

Фашистле бойсундургъан къралланы барында да алагъа къаршы кюреш баргъанды. Болгарияда, Югославияда, Францияда эмда башха къраллада къб партизан отрядла кюрешгендиле.

1943 джылны джайында Курскны къатында фашист аскерлени джанъыдан кючлю сермеу болгъанды. Волгоградны эмда Курскны къатларында уатылгъан фашистле энди аязылмагъандыла. Совет Аскер алгъа уруб тебрегенди.

Бир джылдан бютеу совет джер зорчуладан ариулангъанды. Совет аскерчиле фашист Германияны чегинден ётгендиле.

Иш.

1. Картада Уллу Ата джурт къзауатны бек уллу урушлары болгъан джерлени кёргюзюгюз.

2. Башны ичинде башлагъа кёре совет халкъны фронтда эмда тылда джигит кюрешини юсюнден хапарла хазырлагъыз.

3. Уллу Ата джурт къзауатны кюнлеринде совет адамланы джашауларыны эмда ишлерини юсюнден сиз къаллай китабла эмда хапарла окъугъансыз?

53. Фашизмни хорлау.

1945 джылны джазы джетгенди. Совет командование джау-ну ахыр уатыугъа план салгъанды. Артиллерия хазырлангъанды, танкла джууукъгъа келтирилгендиле. Кече айтылыннган сагъатха кючлю артиллерия отдан джер тебренгъенди. Артиллерия совет аскерлени алгъа бары джолун ариулагъанды.

Ол ахырын болдурлукъ урушлагъа Конев, Рокоссовский маршалла эмда Совет Аскерни башха командирлери башчылыкъ этгендиле.

Фашистлени бетджанларын чачыб, совет аскерле туура Берлинни юсюне тебрегендиле. Танкла алгъа уруб баргъандыла.

Эртденбла совет танкчыла джолну кёргюзген белгилени: «Берлиннъе дери 75 километр»,— деб окъугъандыла.

Ала кюндюз: «50 кьалды»,— дегендиле.

Андан сора кёрюндюле: 25, 20, 15.

Бир заманда танкла югга бурулгъандыла. Аскерчиле: «Арабин, Берлинни бир джаны бламы озабыз экен?» — деб мурат этгендиле.

Алай а ол манёвр эди. Тыш къарамгъа бизни танкланы чыртда Берлиннъе бармагъанча кёргюзюб, сора кече уа ызларына айландырыб, джаула шахарны бу джанындан, совет аскерле келирле деб сакъламагъан джанындан, атака этерге керек эди.

Ма кече къарангъыда, джарыкъларын джукълатыб, танкла айланыб башлагъандыла. Ала узакъдагъы гитче чегетчиклени эмда джазгъыда кёбюб баргъан суучукъланы ары джанларында тургъан Берлиннъе атылышхандыла. Манёвр тамам тюз табылгъан эди. Джау къадамаланы уата, танкла баргъанларын тохдатмагъанлай, шахаргъа киргендиле.

Ол заманда уа Берлинни алыргъа башха совет аскерле да келгендиле. Фронтну уллу участогунда сакъламай тургъанлай джюзле бла кючлю прожекторла джаннъандыла. Джарыкъ фашист солдатланы бетлерине ургъанды, аланы кёзлерин къаматханды; бизни аскерчилеге уа джолну кёргюзгенди. Аны бла бир заманда кюнбатхандан США-ны, Англияны эмда ол кёзюуге фашист зорчуладан бош болгъан Францияны аскерлери келгендиле.

23 апрельде совет аскерле уруш эте Берлиннъе киргендиле.

Талай кюнден бизни аскерни кюнчыкъгъандан келген алчы частлары Американы, Англияны эмда Францияны аскерлерини кюнбатхандан келген алчы частлары бла тубешгендиле.

1945 джыл 8 майда гитлерчи генералла кеслерин толу хорланнъангъа санагъандыла. Фашист Германия уатылгъанды. Уллу Ата джурт къазауат совет халкъны хорламы бла бошалгъанды.

Совет адамла хорлагъандыла, не ючюн десенъ, кеслерини хорларларына терен ийнаннъандыла, ол хорламны излегендиле, зорчуланы уатыр ючюн не затны да аямай кюрешгендиле.

Ала хорлагъандыла, не ючюн десенъ, Совет Союзну халкълары бары да бирге атлаб, къарнашлыкъ шохлукъда эмда союзда бир ара иш ючюн къазауат этгендиле.

Берлинни башында хорлам байракъ,

Бизни халкыбыз хорлагъанды, не ючюн десенъ, аны кюре-
шине бютеу урунъанланы уллу вожду — коммунистлени пар-
тиясы башчылыкъ этгенди.

Иш.

1. Фашист Германияны хорлауну юсюнден хапар хазырла-
гъыз.

2. Уллу Ата джурт къазауат ненча джылны баргъанды?
Къазауат бошалгъанлы ненча джыл кетди?

Совет адамла коммунизмни ишлейдиле.

54. Бизни планларыбыз.

1945 джыл Уллу Ата джурт къазауат бошалгъанды. Совет
халкъ кючлю эмда харам джауно толу хорлагъанды.

Совет адамла юч джылны кеслерини къарыуларын аямай,
ишни эмда заманны къызгъанмай, къазауат чачхан мюлкню
орнуна салыб кюрешгендиле .

Къазауатны ауур джаралары бителгендиле. Совет Союз кеси-
ни андан ары планларын толтурууну башларгъа болгъанды.
Ала не планладыла?

Совет халкъ коммунизмге барыргъа излейди. Совет адамла-
ны коммунизмге уллу Коммунист партия элтеди. Ол кесине
бизни къралда баш ишге коммунизм ишлеуню санагъаны ючюн,
анъа Коммунист партия деб айтылады.

1961 джыл октябрда Москвада, Съездлени Дворецлеринде,
Совет Союзну Коммунист партиясыны 22 съезди баргъанды.
Съезде Коммунист партияны Ара Комитетини Биринчи секре-
тары эмда СССР-ни Министрлерини Советини Председатели
Никита Сергеевич Хрущев селешгенди.

Н. С. Хрущев кесини докладында къысха болджалгъа бизни
къралда коммунист общество ишлеуню юсюнден айтханды.

22 съезде бизни партияны джангъы Программасы бла
джангъы Уставы бегигендиле. Совет Союзну Коммунист партия-

сыны Программасы кѳуанч бла: «Совет адамланы бусагъатдагы тѳлюсю коммунизмде джашарыкъды!» — деб айтады.

Съездни джабхан заманда Н. С. Хрущев бютеу совет халкъны бизни къралда коммунист общество ишлеу ишде къаджыкъмайын кюрешиуге чакъыргъанды.

Биз халкъыбыз бир затда да джетишмегенликни билмез ючюн, совет адамланы хар не затлары да болур ючюн кю-решебиз.

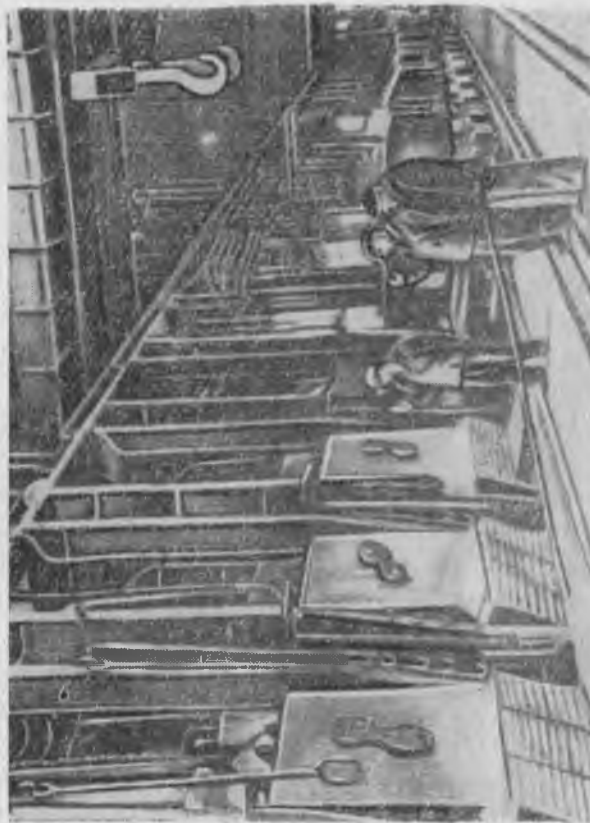
Биз адамланы ишлери тынч болурун, солугъа, спорт эм музыка бла кюреширге, китабланы окъургъа эмда окъуугъа заманлары кѳб болурун излейбиз. Биз совет адамла бары да окъуулу болурларын, хар бир адам кѳб зат билир ючюн эмда тюрлю-тюрлю ишлени эте билир ючюн кюрешебиз.

Совет адамла кеслерини бютеу фахмулары бла билимлерин ара иш ючюн береди. Бизде кѳб сейирлик машинала ишлен-нѳендиле эмда ишленедиле. Алгъын таб уллу ишлениу болгъан джерле да джерни кюрекле бла къазгъандыла, тачкала бла ташыгъандыла. Биринчи бешджыллыкъны джылларында кю-рекле бла тачкаланы орунларына экскаваторла бла джюк ма-шинала келгендиле. Бусагъатда уа ишлениу болгъан джерледе джюрюген экскаваторну кѳбден-кѳб кѳрюрге боллукъду.

Бир суткагъа аллай бир механикалы джер къазыучу 40 уллу темир джол составны толтурургъа боллукъду.

Къачан эсе да эм къыйын ишге шахтѳрланы иши саналгъан-ды. Джерни тѳбюнде теренде, кирде эмда букъу хауада шах-тѳрла тюз гетмен бла кѳмюрню къол бла къазыб кюрешгенди-ле. Биринчи бешджыллыкъны джылларында бизни шахталада ургъан чѳгючле джюрютѳлгендиле, къазыучу машинала чык-гъандыла. Бусагъатда уа баш шахтѳр усдалыкъ кѳмюр ком-байнны машинистини усдалыгы болгъанды. Аллай комбайн бла бир шахтѳр 50 адам къазгъан чакълы бирни ол замангъа кеси къазады.

Совет адамла кѳб «акъыллы машинала» чыгъаргъандыла. Ала адам болушмагъанлай, самолѳтланы керекли джолуна та-мамлы бардырыгъа, темир джоллада авария болмасын деб къараргъа эмда башха кѳб затланы этерге боллукъдула. Кѳб болмайын а бизни къралда заводла-автоматла ишлениб башла-гъандыла. Былайда ишчиле джангъыз машиналаны ишлегенле-рине къарайдыла. Машинала кеслери металлны эритедиле, ке-рекли деталланы кеслери кебге саладыла, аланы кеслери сый-

Къурччу эритгю.

Онъ джанында суратда сиз металл эритген печни кересиз. Сол джанында суратда ол уулу печни ишни джанъыз кеси бардыргъан ишчини кересиз. Печни ишлегенине къараргъа автоматла болушадыла.

дамлайдыла, джау джагдадыла, таб джыйгъан да этедиле, Бизни заводланы кёбюсю автомат заводла болурларын кёзюгюзге кёрюгюзюгюз. Адамланы ишлерин ол къалай тынч этерикди! Башха ишлеге, джанъы сахарла бла заводла ишлерге, окъургъа эмда солургъа аланы къаллай бир заманлары боллукъду.

Эндиги машиналаны кёбюсю электричествону кючю бла джюрюйдю. Аны ючюн бизде кёб электростанцияла болургъа эмда кёб электроэнергия чыгъарыргъа керекди.

Бусагъатда Совет Союзда талай кючлю электростанция ишленнъенди. Ала бары да айтылгъан Днепрогэсден иги огъуна уллудула. Эм уллу электростанцияла Сибирде, Ангара бла Енисей суулада, ишленедиле.

Бизде атом энергия бла ишлеген электростанция ишленнъенди. Ол дуняда биринчи атом электростанцияды. Джууукъ джыллада бизни къралда талай электростанция ишленникди.

Бизни эл мюлкюбюз механика синнъен мюлкдю. Уллу Ата джурт къазауатха дери бизни кърал комбайнланы кёб чыгъарыуу джанъы башлагъан эди. Энди уа комбайнла бла мюрзеу да, гардош да, чюгюндюр да, мамукъ да, кендир да джыядыла. Бусагъатда комбайн совет элде эм бек джайылгъан машиналаны бириди. Колхоз сабанлада уа ненча башха машинала — тракторла бла сеялкала, плугла бла косилкала ишлейдиле! Энди таб къобусда рассаданы да машинала бла салыргъа боллукъду.

Джыйырма джылны мындан алда огъуна электричество элде дыкгы эди. Энди уа бизни эл джерледе кёб район эмда таб колхоз электростанцияла ишленнъендиле. Сёз ючюн, юч республиканы — Белоруссияны, Латвияны эмда Литваны чегинде «Халкъланы шохлугъу» деген электростанция ишленнъенди. Ол республикаланы колхозлары аны биргелей ишлегендиле, энди уа электроэнергияны биргелей хайырландырадыла. Колхозлада электротракторла чыгъыб башлагъандыла, кёб джерледе электричествону кючю бла сууну чыгъарадыла, молотилкаланы эмда башха машиналаны ишлетедиле, къойланы къыркъадыла эмда ийнеклени сауадыла.

Бизни кюнлерибизде илму бла техника бек джензил ёседиле. Биз Джерни адам этген спутниклерин чыгъаргъанбыз. Совет

ракета Айгъа джиберилгенди. Адам улуну историясында Джерден Айгъа биринчи учуу болганды. Биз океанланы тублерине терен тюшюб, тенгизлени джашауларын билиуню башлар кюн узакъ тюлдю. Кюнню джылыуун, джелни кючюн, мийик, тенгиз толкунну ургъанын — барын да адам кесине хайыргъа ишлетдирликди.

Биз шагърей болмагъан кёб, джигит, джангъы затла бизни аллыбызда сакълайдыла. Ол бары да биз кёре тургъанлай боллукъду. Ол бары да бизни халкъны кюоллары бла, коммунист обществону джаш ишлеучюлери, сизни кюолларыгъыз бла боллукъдула.

Иш.

1. СССР-ни уруннъанларыны партиясына Коммунист партия деб нек айтадыла?
2. Совет Союзу Коммунист партиясыны 22-чи съезди къачан болганды эмда ол къаллай план алганды?
3. Бизни техникабызны ёсгенинден хапар хазырлагъыз.
4. Электростанцияла бизге не затха керекдиле?

55. Коммунист урунууну бригадалары.

Джангъы техника ишчилени кыйынларын тюрлендиргенди. Энди ишчи бирча замангъа алгъындан эсе кёб зат чыгъарады. Иш кеси да алгъындан эсе кёб тынч болганды.

Алай а кзуру ишчилени кыйынлары тынч болуб къалмайды. Ишчилени ишге къарагъанлары да кёбден-кёб тюрленеди. Ишчиле не къадар иги ишлерге кюрешедиле. Ала берилген ишлени артыгъы бла толтурадыла, станоклагъа сакъ боладыла, ишни къалай иги этерге кеслери мадарла табадыла, ишде бир-бирлери бла эришедиле.

Не къадар иги ишлеселе, ол къадар аланы джашаулары иги боллугъун ишчиле анъылайдыла.

Совет адамла коммунистча джашаргъа эмда ишлерге сюедиле. Кёб болмай бизни къралда коммунист урунууну бригадалары кзуралыб башлагъандыла. Аллаи биринчи Москва-Сорти-

Азовсталыны доменщиклери. Коммунист урунуу бригадасы.

рочная деген темир джол депону коммунистлери бла комсомолчулары кьурагъандыла.

Коммунист урунууу бригадалары кьаллайладыла? Коммунист урунууу бригадасыны члени болур ючюн, кьуру иги ишлей билген бла кьалмай, кесини джашауунда эмда кесин джюрютююнде юлгю болургъа, таймаздан окьургъа, кесини усдагынын эмда культурасын ёсдюрюге керекди.

Коммунист урунууу бригадаларыны кеслерини джорукълары чыкьгъандыла. Ма аладан талайы: «Кьууанчла бла бушууланы барын да бирден кёрюрге», «Хайырлы неда хайырсыз, аур неда дженъил деб бир тюрлю бир ишден кьачмазгъа», «Тенъинъи атма», «Окьу. Бош минутунъ болса — кьолунъа китабны ал». Ма энтда бир джорукъ: «Къайда кьыйын эсе, ары бар». Аны кьалай аныларгъа керекди? Вышний Волочок шахарда кумач комбинат барды. Комбинатда тюрлю-тюрлю кёб бригада ишлейдиле. Аланы ичинде алчы бригада болгъандыла. Артха кьалгъанла да болгъандыла. Ма сора алчы бригадаланы ишлеген ишчи кьызла иш кьолайсыз баргъан джерге барыргъа деб оноулашхандыла. Бардыла да кеслерини тенъ кьызларына алчыла болургъа болушдула.

Бусагъатда бизни кьралда коммунист урунууу бригадалары кёбдюле. Ала заводлада, башха иш ишленъен джерледе, колхозлада да бардыла. Алай болса да коммунист урунууу бригадасы болмакълык алай бош зат тюлдю. Коммунист деген аты ататыр ючюн бригада бир-бирлери бла эришедиле. Ол сыйлы ат кьуру ол эришиуледе хорлагъанлагъа бериледи.

Коммунист урунууу бригадасыны члени деб айтылмакълык иште да, окьууда да, кесин джюрютююнде да алчы, юлгюлю болмакълыкды, коммунистча джашамакълык эмда ишлемекликди.

Иш.

1. Совет адамланы урунууларыны патчахлыкъ Россияда ишчилени урунууларындан башхалыгъы неди?

2. Коммунист бригаданы члени болур ючюн кьаллай болургъа керекди?

3. Коммунист урунууу бригадаларыны джашауларында кьайсы джорукъланы эсигизге алдыгъыз?

56. Совет адамланы джашау болумларыны ёсюю.

Техника адамланы ишлеген ишлерин тынч этеди. Джанъы машинала себебли, адамла аз ишлегенликге станокланы, кийимни, аякъ кийимни, ашарыкъ затланы кёб чыгъарлыкъдыла.

Коммунист партияны баш иши — совет адамланы джашауларын иги этергеди.

Бизни джуртну ишчилери бла элчилери Уллу Октябрь революцияны бардыргъан заманда, аланы уллу термилгенлери сегиз сагъатлыкъ иш кюн эди. Бусагъатда уа бизни къралда ишчиле бла къуллукъчуланы барын да кысхартылгъан джети-алты сагъатлыкъ иш кюннъе кёчюрюб бошагъандыла. Къуру иш кюнню кысхартыб къоймайын, кёб бармайын аллыбызда уруннъанланы ыйыкъда бир болмай, эки солуу кюнлери болурча этерге керекди. Айтыргъа шабат кюн да, ыйых кюн да солургъа.

Уллу Октябрь революциягъа дери ишчиле бла элчиле эски юйчюкледен, джер юйледе неда фабрика бараклада джашагъандыла (бу китабда «Капиталист фабрикада» деген башны эсигизге тюшюрюгюз). Совет властны джылларында адам джашаргъа жёб джанъы юй ишленнъенди. Алай а бизни къралда, бусагъатда ишленнъен чакълы, джетиджыллыкъ план бла ишленник чакълы бир джанъы таблыкълары болгъан юйле бир заманда да ишленмегендиле.

Совет адамла 15 миллион джанъы квартира аллыкъдыла. 15 миллион ол аллай бир кёбдю, аны кёзге кёргюзюрге да кыйынды. Сёз ючюн, Швеция, Норвегия эмда Францияча къраллада джашагъан адамланы барын да джыйыб, аланы ол квартираларда хар бирине бирер адамны салсанъ, таб хар сабий башына башха квартира берсенъ да, миллион чакълы квартира бош къаллыкъ эди.

Совет властны джылларында бизни къралда кёб больница-ла, солуу юйле, клубла, библиотека-ла, театрла эмда кинотеатр-ла ишленнъендиле. Джыл-джылдан ала кёбден-кёб ишлендиле. Алай а Коммунист партия бла Совет правительство къуру уруннъан адамланы саулукуллары иги болсун, окъусунла, джарыкъ эмда кеслерине хайыр бла солусунла деб къайгъырыб къалмайдыла. Бизни къралда адамны къартлыгъында кереклиси баджарылсын деб да къайгъырадыла. Бизни къралда хар бир

урунъан, уллайгъан джылгъа кирсе, ишни къюуб пенсия алыр-
гъа эркинди. Бизде къарт адамланы сюедиле эмда аланы къай-
гъылары этедиле.

Коммунист партия бла Совет правительство сабийлеге айы-
рыб бек эс бѐледиле. Бизде джангъы школла ишленедиле, джа-
нгъы пионер лагерле ачыладыла, журналла бла китабла чыгъа-
рыладыла. Партия бла правительство совет сабийле кеслерини
аталары бла аналарыны уллу ишлерин тыйыншысыча барды-
рыучула болуб ёсерлерине ийнаныбдыла.

Джыл-джылдан совет адамланы джашау болумлары ёседи.
Хар кюн бизни ахыр муратха — коммунизмге джуууклашды-
рады.

Иш.

Коммунист партия бла Совет правительство бизни джуртну
урунъанларыны къайгъылары кѐргенлерини юсюнден, артыкъ-
да сизни шахарны неда элни урунъанларыны джашауларындан
юлголе айтыгъыз.

57. СССР-де илму бла культураны бек ёсгени.

Дунияда биринчи атом электростанцияны ким ишлегенди?
Совет адамла.

Джерни адам этген биринчи спутниги къайсы къралда джи-
берилгенди?

Совет Союзда.

Планеталаны арасы пространствогъа адам этген биринчи
космос ракетаны джиберлик сый кимдеди?

Бизни джуртдады.

Адамланы ичинден космос пространствогъа биринчи болуб
ким чыкъгъанды?

Совет адам, коммунист Юрий Гагарин.

Совет космос кемеле аламат джолоучулукъну аз этмегенди-
ле. Ала айгъа джетгендиле, кюннѐе учхандыла.

Россия артха къалгъан, окъуу болмагъан кърал болгъан за-
манла эртде озгъандыла. Энди Совет Союз алчы социалист
культураны, алчы илму бла техниканы къралды. Къачан эсе

Бу суратда сиз биринчи космонавтла бла бриге суратха тюшген Н. С. Хрущевну кёресиз. Сол джанындагы Ю. А. Гагаринди, онъ джанындагы Г. С. Титовду.

Н. С. Хрущев «космосну джигит тинтиучюлеге «Кёкдеги къарнашла»,— деб атаганды.

да Россияны джаш адамлары билим алыр ючюн, окъургъа тыш къраллагъа барыб тургъандыла, энди ўа джюзле бла студентле, инженерле, алимле тыш къралладан бизге, совет институтлада окъур ючюн, бизни айтылгъан алимлерибиз бла тюбешир ючюн, совет заводладан юлгю алыр ючюн, бизни колхозлагъа къарар ючюн келедиле.

Бизни къралны сабийлери бары да школлада окъуйдула. Школ сабийлени уллу урунуў джашаўгъа кирирге хазырлайды. Сизни кёбюгюз, эшда, эшитген болур, бир къаўумларыгъыз а окъуй тура болурла интернат школлада. Интернат школлада сабийле къуру окъуб кълмайдыла, джашагъан да этедиле. Аллай школлада ала халили, иш суйгенле болуб ёседиле. Алагъа «джумушчула» керек тюлдюле. Ала кеслерини орунларын кеслери джыядыла, аш юйню кирсиз этиб тутадыла, оюнла ойнаўчу эм юйге берилген дерслени этиўчу комнаталада тазалыкгъа къарайдыла. Интернат школлада кеслерини мастерскойла, огород неда сад, къанатлы неда тонъуз ферма дегенча керти иги мюклери барды. Мында уллуланы башчылыкълары бла

сабийле джигитле, ишлерге суйгенле, хар не усдалыкъны да билгенле болуб ёседиле. Бусагъатда интернат школла джюзле бладыла. Кёб турмай ала минъле бла боллукъдула.

Алай а ишлерге сабийле къуру интернат школда юрениб къалмайдыла. Къайсы совет школда да ишлеуге уллу эс бёлюнеди.

Уллу культуралы, уллу окъуулу адамгъа бизни къралда, сёз ючюн, къуру кёб окъугъан неда математика задаланы дженъил эмда иги эте билген саналмайды. Кесини билимин иш бла джалгъай билген, кесини билимин заводда, учреждениеледе неда колхозлада хайырландыра билген саналады.

Халкъ нарт сёзде: «Окъуу бла иш бир джерде джашайдыла»,— деб бош айтмагъандыла.

Талай джыл кетер. Бююнню школ сабийле уллу адамла болурла. Ала уллу окъуу-билим алырла. Ала бизни къралны культурасын андан да мийикге кёлтюрюкдюле, бизни илму бла техниканы джанъы затла чыгъарыулагъа элтирикдиле.

Иш.

1. Джерни адам этген биринчи спутниклерини эмда космос ракетаны юсюнден сиз не билгенигизни айтыгъыз.

2. «Окъуу бла иш бир джерде джашайдыла» дегенни къалай анъыларгъа керекди?

58. Социалист къралланы халкъларыны шохлугъу.

Уллу Ата джурт къазауатны джылларында бизни къралны халкълары эмда ала бла биргелей къазауат этиб юрешген башха къралланы халкълары дуняны фашистлеге къул болуу къоркъуудан къутхаргъандыла. Кёб джылланы зорчуланы артыкълыкъларындан инджилиб тургъан къралла ахырында эркин солугъандыла. Болгарияда, Польшада, Чехословакияда эмда талай башха къраллада халкъ демократ республикала къуралгъандыла. Ол къралланы барына да халкъ оноу этиб башлагъанды. Джер помещикледен сыйырылыб, элчилени къолларына берилгенди. Фабрикала, заводла, темир джолла къралныкъы — бютеу уруннъанланыкъы болгъандыла. Узакъ джылланы кёб миллионлу къытай халкъ кесини капиталистлери эм помещикле-

ри бла кюреш бардыргъанды. Аны кюрешине Къытайны коммунист партиясы башчылыкъ этгенди. Уллу Ата джурт къазауатдан сора кѣб турмай Къытайны уруннъанлары хорлагъандыла. Уллу Къытай бош болгъан халкъланы къарнашылыкъ юйдегисине къошулгъанды.

Халкъ демократ республикала бусагъатда шох юйдеги болуб джашайдыла. Ала хар неде да бир-бирлерине болушадыла, биргелей джанъы, социалист джашау ишлейдиле.

Социалист къралланы уруннъанлары Совет Союзгъа кеслерини мюклерин джарашдырыр ючюн совет адамладан юренирге келедиле. Бизни къралны ишчилери, колхозчулары, алимлери халкъ демократ республикалагъа кеслерини шохларындан юренирге барадыла.

Уллуда, гитчеде да социалист къралла бир-бирлерине болушадыла: заводла, джолла ишлеуде, джанъы машинала бла станокла чыгъарыуда, джер тюбюнде байлыкъланы къазыуда. Къарнаш къралла бир-бирлерине къуру иште болушуб къалмайдыла. Джауланы социалист къралланы бирине чабханлары болса, къалгъанла бары да сѣзсюз анъа болушургъа келликдиле.

1917 джыл Уллу Октябрь социалист революциядан сора капиталист дуниядан джерни алтыдан бирин тутхан бизни кърал айырылгъанды. Капиталистлени властындан ол заманда 150 миллион адам ычхыннъанды. Энди уа, Совет Аскер фашист Германияны уатхандан сора, бютеу дунияны адамыны ючден бири чакълысы — миллиард чакълы адам, кеслерини къралларында капиталист джорукъланы къоратхандыла эм СССР бла бирге джанъы бошлукъ эмда насыблы джашауну къурайдыла.

Иш.

1. Совет халкъны Уллу Ата джурт къазауатда хорлагъаныны башха къраллагъа не магъанасы барды?

2. Уруннъанлары социализмни къурагъан къайсы къралланы билесиз?

59. Капиталист къраллада уруннъанланы джашаулары.

Джер шарны адамларыны кѣбюсю капиталистле бла помещиклени властыны тюбюнде тургъан къраллада джашайды.

Эм уллу эмда къарыулу капиталист кърал Американы Бирлешген Штатлары — США-ды. Америкачыла джигер эмда иш-

ни сьйген адамладыла. Американы уруннъанларыны ишлеуле-ри бла Американы Штатлары бай, деменъили кърал болгъанды. Алай а аны бютеу байлыкълары уруннъанланыкъты тюлдюле. Ала америкачы капиталистлени къолундадыла.

США-да уруннъанла къалай джашайдыла?

Американы Бирлешген Штатларында беш миллион ишсиз барды.

Ишсизлеми?

Да, ишсизле, алай деген, кеслерине иш табалмагъанла. Иш недеди десенъ, Америкада заводла бла фабрикала капиталистленикиледиле. Каписталистле ишчилеге аланы къыйнлары ючюн ахча берирге керекдиле. Капиталистлеге аны ючюн кеслерини заводларында не къадар аз ишчи тутхан хайырды. Алай болгъаны ючюн ол иште тутхан ишчилерине капиталистле эки къат ишлетедиле.

Америкада ишлерге эм джашар ючюн джал табаргъа мадарлары болмагъанла къуру миллионла бла ишчиле тюлдюле. Кёб врачла, усдазла, инженерле да ишсиздиле. Ишсизлик америкачы уруннъанлагъа берген зат инджилмеклик, ачлыкъды.

Да ол ишлери болгъан уруннъанланы болумлары ўа къалайды? Ала бары да таймаздан къоркъуўда джашайдыла — кюн сайын ала да ишсиз болургъа боллукъдула. Сора ол заманда...

Америкачы ишчини джалыны ючден бири чакълысы джанъыз джашагъан межамына хакъгъа кетеди. Андан сора да къралгъа тюрлю-тюрлю налогла берирге керекди. Юйдегисин ашатыргъа, кийиндирирге керекди. Сабийлерине окъуу берирге сие эсе ўа, сора аны ючюн да тёлерге керекди. Аўругъаны болса, бакъгъанлыкъгъа да тёлерге керек болады. Американы больницаларында аўругъанлагъа энчи карточкала толтурадыла, алада аўрууну къалай баргъанын эмда врачланы къалайгъа санагъанларын джазадыла. Аны къатында ол карточкалада огъуна, хар берилген болушлукъну багъасын джазадыла. Анъа аўругъанны больницада тургъан кюнлери, ашагъанын, врачны аўругъаннъа къарагъаны, медицина сестраны дежурствосу, операция, операцияда къорагъан бинтле бла мамукъ, багъылгъан заманда аўругъан ичген дарманланы багъасы джазылады. Аўругъан иги болуб больницадан чыкъгъанлай, алайда огъуна анъа медицина болушлукъланы барысы ючюн анъа сётну тутдурадыла. Больницадан чыкъгъандан сора адам талай айны, таб джылланы да багъылгъаны ючюн кесини борчун бералмагъаны аз болмайды.

Англияда, Францияда, Японияда эмда башха капиталист къраллада уруннъанланы болумларыны америкачы ишчини болумундан башхалыгъы азды.

Алай а США-да, Англияда, Францияда, Японияда уруннъанланы болумлары эм ауур тюлдю.

Дунияда уллу капиталист къраллагъа бойсуннъан къралла бла халкъла бардыла. Ала Африканы, Азияны, Юг Американы талай къралыдыла. Америкачы, англиячы, франциячы эмда башха капиталистле ол къралладан кеслерини заводларына сырье, кеслерини магазинлерине ашарыкъ товарла келтиредиле. Мында капиталистлеге уруннъанла ишлейдиле. Ол джерлени ишчилерини джаллары америкачы неда англиячы ишчини джалындан эсе талай кере азды. Мында адамланы ачлыкъдан неда ауур ишден ёлюуери аз тюлдю.

Бойсуннъан къралланы халкълары кеслерини бошлукълары ючюн кюрешге кёбден-кёб къобадыла.

Капиталист къралланы уруннъанларыны джашауунда, кёб зат ишчини бет тюрсюню къаллай болгъанына кёреди. Сиз барыгъыз да биле болурсуз, Американы Бирлешген Штатларында негрлени эркинликсиз болумларыны юсюнден. Анда трамвайла да: «Къуру акълагъады» деген табличкала, парклагъа кирген джерде: «Негрлеге кирирге джарамайды» деген вывескала кёрюрге боллукъду. Қъарала бла акълагъа анда сабийлени да юлешедиле. Акъ ата-аналаны балалары окъугъан школла «къара» болуб туугъанлагъа джабылыбдыла. Американы Бирлешген Штатларында таб негрни ёлтюрген да уллу терсликге саналмайды.

Капиталист къраллада кеслерини кёрген кыйынлыкъларыны юсюнден керти эм терс ким болгъанын анъылагъан уруннъанла кёбден-кёб чыгъадыла. Капиталист къралланы барында уруннъанла кеслерини эркинликлери ючюн къаджыкъмагъан кюрешни бардырадыла. Гырджын эмда бошлукъ ючюн, халкъланы рахатлыкълары эмда насыблары ючюн кюрешни биринчи сафларында коммунистле турадыла.

Иш.

1. Капиталист къраллада уруннъанланы болумларындан халпар айтыгъыз.

2. Уллу капиталист къраллагъа бойсунъан къраллада урунъанла къалай джашайдыла?

3. Американы Бирлешген Штатларында негрлени джашауларындан сиз не билесиз?

60. Рахатлыкъ ючюн кюрешю.

1945 джыл, экинчи дуня къазауат бошалгъанында, дуняда миллионла бла солдатла юлерине къайтыб, рахатлыкъ ишни башларча болгъандыла.

Алай болгъанлыкъгъа рахатлыкъда джашаргъа заран болургъа суйген адамла табылгъандыла. Америкада эмда талай башха капиталист къраллада джанъы къазауатха, Совет Союз бла башха социалист къраллагъа къаршчы къазауатха чакъыруула чыгъыб башлагъандыла.

Алай а кеси къыйыны бла джашагъан адамла къазауат не болгъанын иги биледиле. Къазауат халкълагъа ачы къыйынлыкъла келтиредиле. Ма аны ючюн къралланы барыны да иги адамлары джанъы къазауатха къаршчы чыкъгъандыла. Совет Союзну, Къытайны, Польшаны, Чехословакияны эмда башха къралланы халкълары Америка бла Англияны урунъанлары къазауатны суймегенлерин эмда урушну болдурмазлыкъларын билдиргендиле. Франция бла Италияны ишчилери, ала ёмюрде да Совет Союзну халкъларына къаршчы бир заманда да къазауат этерик тюлбюз деб ант этгендиле. Ала къазауат джюклерин болгъан кемелени къотарыргъа унамай, тенъизге танкланы эмда башха сауутланы къуюб тебренгендиле.

Бютеу дуняны халкълары джанъы къазауатха къаршчы кючлю къобхандыла. Джерни хар къалайында да: «Дунягъа — рахатлыкъ!» — деген эшитилгендиле.

Дуняны къралларыны барында да рахатлыкъ ючюн кюрешчилени организациялары къуралгъандыла. Тюрлю-тюрлю къралланы адамлары халкъла арасы съездлеге джыйылыб башлагъандыла. Ишчиле, элчиле, алимле, писателле — дуняны иги адамлары бары да: «Джанъы къазауат болдурмазбыз», — дейдиле.

Рахатлыкъ ючюн кюрешчилени биринчи сафларында совет

Биз рахатлыкъ ючюнбюз!

адамла тургъандыла эмда турадыла. Совет адамла эмда бизни правительствобуз, таб эм даулу ишлени да айтыб, рахатлыкъ джол бла къзауатсыз бир тил табмазча иш джокъду дейдиле.

Совет къралны джашаб башлагъан биринчи кюнлеринден бери бизни правительство рахатлыкъ эмда халкъланы арасында шохлукъ политиканы бардырады. 1917 джыл огъуна джаш совет властны биринчи декретлерини бири рахатлыкъны юсюнден декрет болгъанды. Бизни къралда рахатлыкъны сакълауну юсюнден закон барды. Ол джанъы къзауатха чакъырыуну унамайды.

Совет адамла рахатлыкъны адамларыдыла. Алай а бизни халкъ эмда башха къралланы иги адамлары бары да рахатлыкъны къуру рахатлыкъ ючюн кюрешиб табылгъанын иги ангылайдыла.

Рахатлыкъны джанындагъыланы сафлары кепъ боладыла эмда ёседиле. Халкъла къзауатны излемейдиле эмда джер юсюнде рахатлыкъ болур ючюн нени да этерикдиле.

Иш.

1. Бютеу дуняда рахатлыкк ючюн кюрешни юсюнден айтыгъыз.

2. Дуняны иги адамлары бары да урушха къаршчы нек чыгъадыла.

3. Совет правительствону рахатлыккны сакълар ючюн бардыргъан политикасындан юлгюле айтыгъыз.

Арт сёз.

Ма окъуу джыл тауусулады. Бу китаб да тауусулады. Сиз, бизни къралны халкълары къалай уллу джолну келгенлерин, аланы озгъан узакъ заманлада къалай джашагъанларын, къалай уруннъанларын, тыш джауладан кеслерин къалай къоруулагъанларын билдигиз. Сиз бизни джуртну халкълары иги джашау ючюн къалай къорешгенлерин, Коммунист партияны башчылыгъы бла ала патчахны, помещиклени эмда капиталистлени властын къалай атханларын, социализмни къалай ишлегенлерин эмда джанъы, коммунист общество ишлеуню башлагъанларын билдигиз.

Каникулла джетедиле. Сизни кёб бош заманыгъыз боллукъду. Бизни Ата джуртну историясыны юсюнден китабла табыгъыз. Аланы окъугъуз. Ала сизге энтда кёб джанъы эм сейирлик затланы айтырла. Уллула бла сёлешигиз. Аланы бир къаууму ишчиле бла элчиле революциягъа дери къалай джашагъанларын энтда эсде тутадыла. Аланы кёбюсю социалист общество ишлеуге къошулгъанды. Сиз хар кюн сайын тюбешген минъле бла адамла фашист зорчулагъа къаршчы уллу Ата джурт урушда болгъандыла, джауланы фронтда къыргъандыла эмда тылда хорламны биширгендиле. Озгъан джылланы юсюнден уллула сизге кёб сейир затла айтыргъа боллукъдула!

Эсигизде тутугъуз, сиз джашагъан насыблы заман кеси алына келмегенди. Ол сизни акгаларыгъызны эмда аталарыгъызны кючлю къорешгенлери бла табылгъанды. Минъле бла адамла сизни насыбыгъыз ючюн къорешгендиле. Декабристле асмакъгъа асылгъандыла эмда ссылкагъа баргъандыла. Красная Пресняны ишчилери сизни ючюн баррикадалада ёлгендиле.

Уллу Ленин сизни ючюн джашагъанды эмда ишлегенди.

Эркишиликлери болгъан минъле бла коммунистле эмда комсомолчула кеслерини джашаулары сизни насыбыгъыз ючюн бергенлерин унутмагъыз. Джаула бла кюрешде Сергей Лазо бла Василий Чапаев, Зоя Космодемьянская бла панфиловчу тулпарла ёлгендиле.

Аталарыгъызны сыйына тыйыншлы болугъуз.

Кесибизни алапат джуртубузну, бизни Коммунист партиябызны, бизни уллу халкъыбызны суйюгюз.

Бу затла къачан болгъанларын эсде тут.

- 1147 джыл — Летописде Москваны юсюнден биринчи билдириу.
- 1240 джыл — Монгол-татар зорчула Киевни чачханлары эмда Русьда монгол-татар зорлукъну башланнъаны.
- 1242 джыл — Чудь кёлню бузунда немец рыцарланы уатыу.
- 1380 джыл — Куликово тюзде монгол-татар зорчуланы уатыу.
- 1480 джыл — Монгол-татар зорлукъну къоратыу.
- 1670—1671 джылла — Степан Разинни башчылыгъы бла болгъан элчилени восстаниелери.
- 1709 джыл — Полтава уруш.
- 1773—1775 джылла — Емельян Пугачёвну башчылыгъы бла болгъан элчилени восстаниеси.
- 1812 джыл — Ата джурт къазауат.
- 1825 джыл — Декабристлени восстаниеси.
- 1861 джыл — Къул джегиу адетни къорагъаны.
- 1870—1924 джылла — Ишчилени эм бютеу уруннъанланы вожду В. И. Ленинни джашауу.
- 1903 джыл — Россияда Коммунист партияны къурау.
- 1905 джыл — Петроградда ишчилени къыргъанлары.
- 9 январда — Биринчи орус революцияны башланнъаны.
- 1917 джыл, февраль — Экинчи орус революция. Патчахны властыны къорагъаны.

- 1917 джыл,
25 октябрь
(7 ноябрь) — Уллу Октябрь социалист революцияны
хорлагъаны.
- 1922 джыл — Совет Социалист Республикаланы Сою-
зуну къуралгъаны.
- 1936 джыл — Совет Союзну Конституциясын алыу.
- 1941—1945 джылла — Уллу Ата джурт къазауат.
- 1961 джыл — Совет Союзну Коммунист партиясыны
22 съезди.

ИЧИНДЕГИ.

Ал сѣз	Стр. 3
------------------	-----------

Буруннъу Русь

1. Буруннъу славянла къалай джашагъандыла	10
2. Буруннъу орус кърал	11
4. Русьну уакъ болууу	15
5. Монгол-татар зорчуланы желгенлери	16
6. Швед эмда немец зорчуланы уатыу	19

Орус къралны къуралгъаны эмда кенъбергени

7. Орус джерлени Москваны тѣгерегине бирлеше башлагъанлары	22
8. Куликовода уруш	25
9. Орус къралны къуралгъаны	26
10. Патчах бла дворянла	29
11. Элчилени къулландырыу	32
12. Польша зорчула бла кюрешиу	34
13. Украинаны Россиягъа джанъыдан къошулууу	38
14. Сибирь 16—17-чи ъмюрледе	40
15. Степан Разинни башчылыгъы бла элчиле эмда къазакъла этген восстание	42

Россия 18-чи эмда 19-чу ъмюрню биринчи джарымында

16. Балтий тенъизге чыгъар ючюн кюрешиу	45
17. Полтава уруш	49
18. Уллу орус алим М. В. Ломоносов	52
19. 18-чи джюзджыллыкъда къул (крепостной) эл	56
20. Емельян Пугачѣвну башчылыгъы бла элчиле бла къазакъланы восстаниеси	58
21. 18-чи ъмюрню аягъында Россияны кенъериуу	61

22. Кавказны халкълары эмда аланы Россиягъа кьошулгъанлары	63
23. 1812 джылдагъы Ата джурт къазауат	66
24. Француз зорчуланы уатыу	67
25. Декабристле	70
26. Халкъны бошлугъу ючюн кюрешчиле	73

Россияда капитализм

27. Къул джегиу адетни къорагъаны	76
28. Капиталист фабрикада	79
29. Морозов стачка	83
30. Владимир Ильич Ленин	85
31. Коммунистлени партиясын къурау	88
32. Къанлы ыйых кюн	90
33. Биринчи орус революция	92
34. Патчахлыкъ властда Россияны халкъларыны джашаулары	95
35. Биринчи дуня къазауат	97
36. Халкъ патчакъны къоратады	99

Уллу Октябрь социалист революция эмда граждан къазауат

37. Большевикле социалист революция хазырлайдыла	101
38. Социалист революция башланды	104
39. Зимний дворецни алыу	106
40. Урунъанланы ёмюрлюк термилгенлери толгъанды	108
41. Социалист ата джурт къоркъуудады	112
42. Къызыл Аскерни хорламлары	115
43. Оюлгъан мюлкню орнуна салыу	120

СССР-ни къурау эмда социализм ишлеу

44. Совет Социалист Республиканы Союзу	123
45. В. И. Ленинни ёлгени	125
46. Социалист промышленность	127
47. Колхозланы къурау	130
48. СССР-де культураны чагъыб ёсгени	134
49. Совет власть Совет Союзну халкъларына не бергенди	137
50. Совет Конституция	139

Совет халкыны фашист зорчулагъа къаршчы
Уллу Ата джурт къазауаты

51. Джау киреди	141
52. Тылда эмда фронтда	144
53. Фашизмни хорлау	148

Совет адамла коммунизм ишлейдиле

54. Бизни планларыбыз	151
55. Коммунист урунууу бригадалары	155
56. Совет адамлары джашау болумларыны ёсюю	158
57. СССР-де илму бла культураны бек ёсгени	159
58. Социалист къралланы халкъларыны шохлугъу	161
59. Капиталист къраллада уруннъанлары джашау- лары	162
60. Рахатлыкъ ючюн кюрешюу	165
Арт сёз	168
Бу затла къачан болгъанларын эсде тут	170

Биргесине: картала.

*Сергей Петрович Алексеев
и Владимир Геннадиевич Карцов.*

ИСТОРИЯ СССР.

Учебная книга для 4 класса.

На карачаевском языке.

Редактор К. Т. Лайпанов.
Художественный редактор М. П. Бертник.
Технический редактор Г. М. Потькалова.
Корректор Р. А. Ижаева.

Сдано в набор 12.VI-62 г. Подписано к печати 31.VIII-62 г.
Формат 60×92¹/₁₆. Печ. л. 11+0,625 вкл.+1 п. л. карты.
Уч.-изд. л. 9,13+0,36 вкл.+1,24 карты. Тираж 5 000 экз.
Заказ № 4089. Цена 22 коп.+20 коп. карты.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, ул. Ленина, 35-а.
Ставропольская краевая типография,
г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

Бағасы 42 кап.